संचिन्त्यागतमारुह्य गरुडं गगनेचरम् । सत्यभामां समारोप्य ययौ प्राग्ज्योतिषं पुरम् ॥ १४ ॥
आरुह्यैरावतं नागं शक्रोऽपि त्रिदिवं ययौ । ततो जगाम कृष्णश्च पश्यतां द्वारकौकसाम् ॥ १५ ॥
प्राग्ज्योतिषपुरस्यापि समन्ताच्छतयोजनम् । आचिता मौरवैः पाशैः क्षुरान्तैर्भूर्द्विजोत्तम ॥ १६ ॥
तांश्चिच्छेद हरिः पाशान्क्षिप्त्वा चक्रं सुदर्शनम् । ततो मुरस्समुत्तस्थौ तं जघान च केशवः ॥१७॥
मुरस्य तनयान्सप्त सहस्रांस्तांस्ततो हरिः । चक्रधाराग्निनिर्दग्धांश्चकार शलभानिव ॥ १८ ॥
हत्वा मुरं हयग्रीवं तथा पञ्चजनं द्विज । प्राग्ज्योतिषपुरं धीमांस्त्वरावान्समुपाद्रवत् ॥ १९ ॥
नरकेनास्य तत्राभून्महासैन्येन संयुगम् । कृष्णस्य यत्र गोविन्दो जघ्ने दैत्यान्सहस्रशः ॥ २० ॥
शस्त्रास्त्रवर्षं मुञ्चन्तं तं भौमं नरकं बली । क्षिप्त्वा चक्रं द्विधा चक्रे चक्री दैतेयचक्रहा ॥ २१ ॥
हते तु नरके भूमिर्गृहीत्वाऽदितिकुण्डले । उपतस्थे जगन्नाथं वाक्यं चेदमथाब्रवीत् ॥ २२ ॥

पृथ्व्युवाच :—

यदाऽहमुद्धृता नाथ त्वया सूकरमूर्तिना । त्वत्स्पर्शसंभवः पुत्रस्तदाऽयं मय्यजायत ॥ २३ ॥
सोऽयं त्वयैव दत्तो मे त्वयैव विनिपातितः । गृहाण कुण्डले चेमे पालयास्य च संततिम् ॥ २४ ॥
भारावतरणार्थाय ममैव भगवानिमम् । अंशेन लोकमायातः प्रसादसुमुखः प्रभो ॥ २५ ॥
त्वं कर्ता च विकर्ता च संहर्ता प्रभवोऽप्ययः । जगतां त्वं जगद्रूपस्स्तूयतेऽच्युत किं तव ॥२६॥
व्यापी व्याप्यं क्रियाकर्ता कार्यं च भगवान्यथा । सर्वभूतात्मभूतस्य स्तूयते तव किं तथा ॥ २७ ॥
परमात्मा च भूतात्मा त्वमात्मा चाव्ययो भवान् । यथातथा स्तुतिर्नाथ किमर्थं ते प्रवर्तते ॥२८॥
प्रसीद सर्वभूतात्मन्नरकेण तु यत्कृतम् । तत्क्षम्यतामदोषाय त्वत्सुतस्त्वन्निपातितः ॥ २९ ॥

श्रीपराशर :—

तथेति चोक्त्वा धरणीं भगवान्भूतभावनः । रत्नानि नरकावासाज्जग्राह मुनिसत्तम ॥ ३० ॥
कन्यापुरे स कन्यानां षोडशातुलविक्रमः । शताधिकानि ददृशे सहस्राणि महामुने ॥ ३१ ॥
चतुर्दंष्ट्रान्गजांश्चाग्र्यान् षट्सहस्रांश्च दृष्टवान् । काम्बोजानां तथाऽश्वानां नियुतान्येकविंशतिम् ॥३२॥
ताः कन्यास्तांस्तथा नागांस्तानश्वान् द्वारकां पुरीम् । प्रापयामास गोविन्दस्सद्यो नरककिंकरैः ॥३३॥

संचिन्त्येति ॥ सत्यभामासमारोपणं तस्याः भूम्यंशत्वात् त्वत्पुत्रं त्वदनुज्ञया हनिष्यामीति वरदानात्तदनुज्ञया भौमं हन्तुम्, तथा नारददत्तपारिजातपुष्पप्रीतरुक्मिणीर्ष्यया क्रुद्धसत्यभामासांत्वने तुभ्यं तं तरुमेव दास्यामीति हरिवंशोक्तां प्रतिज्ञां च कर्तुम् ॥ १४, १५ ॥

प्राग्ज्योतिषपुरस्येति ॥ मौरवैः—मुरसंज्ञरक्षःकृतैः ॥ १६–२५ ॥

त्वमिति ॥ कर्ता—निमित्तकारणम् । विकर्ता—विशेषेण कर्ता, पोषकः । प्रभवोद्भवः—प्रभवस्य जन्मनः उपादानम् । तव संबंधि किं स्तूयते ॥ २६–२८ ॥

दद्दशे वारुणं च्छत्रं तथैव मणिपर्वतम् । आरोपयामास हरिर्गरुडे पतगेश्वरे ॥ ३४ ॥
आरुह्य च स्वयं कृष्णस्सत्यभामासहायवान् । अदित्याः कुण्डले दातुं जगाम त्रिदशालयम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंश एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

गरुडो वारुणं छत्रं तथैव मणिपर्वतम् । सभार्यं च हृषीकेशं लीलयैव वहन्ययौ ॥ १ ॥
ततश्शंखमुपाध्मासीत्स्वर्गद्वारगतो हरिः । उपतस्थुस्तथा देवास्साघ्यहस्ता जनार्दनम् ॥ २ ॥
स देवैरर्चितः कृष्णो देवमातुर्निवेशनम् । सिताभ्रशिखराकारं प्रविश्य ददृशेऽदितिम् ॥ ३ ॥
स तां प्रणम्य शक्रेण सह ते कुण्डलोत्तमे । ददौ नरकनाशं च शशंसास्यै जनार्दनः ॥ ४ ॥
ततः प्रीता जगन्माता धातारं जगतां हरिम् । तुष्टावादितिरव्यग्रा कृत्वा तत्प्रवणं मनः ॥ ५ ॥

अदितिः—

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष भक्तानामभयंकर । सनातनात्मन् सर्वात्मन् भूतात्मन् भूतभावन ॥ ६ ॥
प्रणेतर्मनसो बुद्धेरिन्द्रियाणां गुणात्मक । त्रिगुणातीत निर्द्वन्द्व शुद्धसत्त्वहृदि स्थित ॥ ७ ॥
सितदीर्घादिनिश्शेषकल्पनापरिवर्जित । जन्मादिभिरसंस्पृष्ट स्वप्नादिपरिवर्जित ॥ ८ ॥
सन्ध्यारात्रिरहो भूमिर्गगनं वायुरम्बु च । हुताशनो मनो बुद्धिर्भूतादिस्त्वं तथाऽच्युत ॥ ९ ॥
सर्गस्थितिविनाशानां कर्ता कर्तृपतिर्भवान् । ब्रह्मविष्णुशिवाख्याभिरात्ममूर्तिभिरीश्वर ॥ १० ॥
देवा दैत्यास्तथा यक्षा राक्षसास्सिद्धपन्नगाः । कूश्माण्डाश्च पिशाचाश्च गंधर्वा मनुजास्तथा ॥ ११ ॥
पशवश्च मृगाश्चैव पतङ्गाश्च सरीसृपाः । वृक्षगुल्मलता बह्व्यस्समस्तास्तृणजातयः ॥ १२ ॥

प्रसीदेति ॥ अदोषाय—धर्मस्थापनाय ॥ २९–३५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंशे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः

॥ १–६ ॥ प्रणेतरिति ॥ गुणात्मक—कल्याणगुणात्मक ॥ ७–९ ॥

सर्गेति ॥ कर्तृपतिः—कर्तॄणां ब्रह्मादीनां पतिः ॥ १० ॥

देवा इति ॥ देवा इत्यादिना तृणजातय इत्यन्तेन भगवतो देवतिर्यगादिचतुर्विधचेतनात्मत्वमुच्यते ॥ ११, १२ ॥

स्थूला मध्यास्तथा सूक्ष्मास्सूक्ष्मात् सूक्ष्मतराश्च ये। देहभेदा भवान् सर्वे ये केचित्पुर्गलाश्रयाः॥१३॥
माया तवेयमज्ञातपरमार्थाऽतिमोहिनी। अनात्मन्यात्मविज्ञानं यया मूढो निरुद्ध्यते॥ १४॥
अस्वे स्वमिति भावोऽत्र यत्पुंसामुपजायते। अहं ममेति भावो यत्प्रायेणैवाभिजायते।
संसारमातुर्मायायास्तवैतन्नाथ चेष्टितम्॥ १५॥
यैस्स्वधर्मपरैर्नाथ नरैराराधितो भवान्। ते तरन्त्यखिलामेतां मायामात्मविमुक्तये॥ १६॥
ब्रह्माद्यास्सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा। विष्णुमायामहावर्तमोहान्धतमसाऽऽवृताः॥ १७॥
आराध्य त्वामभीप्सन्ते कामानात्मभवक्षयम्। यदेते पुरुषा माया सैवेयं भगवंस्तव॥ १८॥
मया त्वं पुत्रकामिन्या वैरिपक्षजयाय च। आराधितो न मोक्षाय मायाविलसितं हि तत्॥ १९॥
कौपीनाच्छादनप्राया वाञ्छा कल्पद्रुमादपि। जायते यदपुण्यानां सोऽपराधः स्वदोषजः॥ २०॥
तत्प्रसीदाखिलजगन्मायामोहकराव्यय। अज्ञानं ज्ञानसद्भावभूतं भूतेश नाशय॥ २१॥
नमस्ते चक्रहस्ताय शार्ङ्गहस्ताय ते नमः। नन्दहस्ताय ते विष्णो शंखहस्ताय ते नमः॥ २२॥
एतत्पश्यामि ते रूपं स्थूलचिह्नोपलक्षितम्। न जानामि परं यत्ते प्रसीद परमेश्वर॥ २३॥

स्थूला इति॥ स्थूला इत्यादिना पुर्गलाश्रया इत्यन्तेन तस्यैव तद्देहात्मकत्वमुच्यते। ये केचित्पुर्गलाश्रयाः देहभेदाः ते सर्वे भवानित्यन्वयः। पुर्गलो जीवः। यथा कौर्मे—* अहंकारोऽभिमानश्च कर्ता मन्ता च स्मृतः। आत्मा च पुर्गलो जीवो यतस्सर्वाः प्रसूतयः॥ इति॥ * पूरणाद्गलनाद्देहे पुर्गलाः परमाणवः * शहिताः॥ १३॥

मायेति॥ अज्ञातपरमार्था—अज्ञातः परमार्थो ब्रह्म यस्या हेतोस्सा अज्ञातपरमार्था। अतिमोहिनी इयं गुणात्मिका माया तव—त्वदीया। मायाकार्यमाह—अनात्मनीति। अस्यार्थस्य पूर्वेणान्वयः॥ १४॥

अस्वे स्वमिति॥ अस्वे स्वमिति भावः—ज्ञानमुपजायत इति यत्, एतत्तव—त्वदीयायाः संसारमायायाः चेष्टितम्॥ १५, १६॥

ब्रह्माद्या इति॥ मायैव महावर्तः, तत्कृतो मोह एवान्धतमसं, तेनावृताः॥ १७॥

आराध्येति॥ कामानभीप्सन्त इति यत, तत्तव मायैव—मायाचेष्टितमित्यर्थः॥ १८, १९॥

कौपीनेति॥ कौपीनाच्छादनप्राया—तद्बहुला, तद्विषयेत्यर्थः। स्वदोषो—दुष्कर्म॥ २०॥

तदिति॥ मायया मोहो—मायामोहः। ज्ञानसद्भावभूत—सम्यग्ज्ञानस्वरूप। ज्ञानसद्भावभूतमिति पाठे ज्ञानमपि विज्ञानतयाऽवभासमानमज्ञानमिति॥ २१–२३॥

श्रीपराशरः—

अदित्यैवं स्तुतो विष्णुः प्रहस्याह सुरारणिम् । माता देवि त्वमस्माकं प्रसीद वरदा भव ॥ २४ ॥

अदितिरुवाच :—

एवमस्तु यथेच्छा ते त्वमशेषैस्सुरासुरैः । अजेयः पुरुषव्याघ्र मर्त्यलोके भविष्यसि ॥ २५ ॥

श्रीपराशरः—

ततः कृष्णस्य पत्नी च शक्रेण सहिताऽदितिम् । सत्यभामा प्रणम्याह प्रसीदेति पुनःपुनः ॥ २६ ॥

अदितिरुवाच :—

मत्प्रसादान्न ते सुभ्रु जरा वैरूप्यमेव वा । भविष्यत्यनवद्याङ्गि सुस्थिरं नवयौवनम् ॥ २७ ॥

श्रीपराशरः—

अदित्या तु कृतानुज्ञो देवराजो जनार्दनम् । यथावत्पूजयामास बहुमानपुरस्सरम् ॥ २८ ॥

शची च सत्यभामायै पारिजातस्य पुष्पकम् । न ददौ मानुषीं मत्वा स्वयं पुष्पैरलंकृता ॥ २९ ॥

ततो ददर्श कृष्णोऽपि सत्यभामासहायवान् । देवोद्यानानि हृद्यानि नन्दनादीनि सत्तम ॥ ३० ॥

ददर्श च सुगन्धाढ्यं मञ्जरीपुञ्जधारिणम् । नित्याह्लादकरं ताम्रबालपल्लवशोभितम् ॥ ३१ ॥

मथ्यमानेऽमृते जातं जातरूपोपमत्वचम् । पारिजातं जगन्नाथः केशवः केशिसूदनः ॥ ३२ ॥

तुतोष परमप्रीत्या तरुराजमनुत्तमम् । तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दं सत्यभामा द्विजोत्तम ।
कस्मान्न द्वारकामेष नीयते कृष्ण पादपः ॥ ३३ ॥

यदि चेत्त्वद्वचः सत्यं त्वमत्यर्थं प्रियेति मे । मद्गेहनिष्कुटार्थाय तदयं नीयतां तरुः ॥ ३४ ॥

न मे जांबवती तादृगभीष्टा न च रुक्मिणी । सत्ये यथा त्वमित्युक्तं त्वया कृष्णासकृत्प्रियम् ॥ ३५ ॥

सत्यं तद्यदि गोविन्द नोपचारकृतं मम । तदस्तु पारिजातोऽयं मम गेहविभूषणम् ॥ ३६ ॥

बिभ्रती पारिजातस्य केशपक्षेण मञ्जरीम् । सपत्नीनामहं मध्ये शोभेयमिति कामये ॥ ३७ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तस्स प्रहस्यैनां पारिजातं गरुत्मति । आरोपयामास हरिस्तमूचुर्वनरक्षिणः ॥ ३८ ॥

भो शची देवराजस्य महिषी तत्परिग्रहम् । पारिजातं न गोविन्द हर्तुमर्हसि पादपम् ॥ ३९ ॥

उत्पन्नो देवराजाय दत्तस्सोऽपि ददौ पुनः । महिष्यै सुमहाभाग देव्यै शच्यै कुतूहलात् ॥ ४० ॥

शचीविभूषणार्थाय देवैरमृतमन्थने । उत्पादितोऽयं न क्षेमी गृहीत्वैनं गमिष्यसि ॥ ४१ ॥

देवराजो मुखप्रेक्षी यस्यास्तस्याः परिग्रहम् । मौढ्यात्प्रार्थयसे क्षेमी गृहीत्वैनं हि को व्रजेत् ॥ ४२ ॥

अदित्येति ॥ प्रहस्य—हासेन मोहयित्वा, अरणिः—जन्मभूः ॥ २४–२६ ॥

मत्प्रसादादिति ॥ सर्वकालमनवद्याङ्गी भविष्यसि ॥ २७–३३ ॥

यदीति ॥ निष्कुटः—गृहोद्यानम् ॥ ३४-४२ ॥

अवश्यमस्य देवेन्द्रो निष्कृतिं कृष्ण यास्यति । वज्रोद्यतकरं शक्रमनुयास्यन्ति चामराः ॥ ४३ ॥

तदलं सकलैर्देवैर्विग्रहेण तवाच्युत । विपाककटु यत्कर्म तन्न शंसन्ति पण्डिताः ॥ ४४ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्ते तैरुवाचैतान् सत्यभामाऽतिकोपिनी । का शची पारिजातस्य को वा शक्रस्सुराधिपः ॥४५॥

सामान्यस्सर्वलोकस्य यद्येषोऽमृतमन्थने । समुत्पन्नस्तरुः कस्मादेको गृह्णाति वासवः ॥ ४६ ॥

यथा सुधा यथैवेन्दुर्यथा श्रीर्वनरक्षिणः । सामान्यस्सर्वलोकस्य पारिजातस्तथा द्रुमः ॥ ४७ ॥

भर्तृबाहुमहागर्वाद्रुणद्ध्येनमथो शची । तत्कथ्यतामलं क्षान्त्या सत्या हारयति द्रुमम् ॥ ४८ ॥

कथ्यतां च द्रुतं गत्वा पौलोम्या वचनं मम । सत्यभामा वदत्येतदितिगर्वोद्धताक्षरम् ॥ ४९ ॥

यदि त्वं दयिता भर्तुर्यदि वश्यः पतिस्तव । मद्भर्तुर्हरतो वृक्षं तत्कारय निवारणम् ॥ ५० ॥

जानामि ते पतिं शक्रं जानामि त्रिदशेश्वरम् । पारिजातं तथाऽप्येनं मानुषी हारयामि ते ॥५१॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्ता रक्षिणो गत्वा शच्याः प्रोचुर्यथोदितम् । श्रुत्वा चोत्साहयामास शची शक्रं सुराधिपम् ॥५२॥

ततस्समस्तदेवानां सैन्यैः परिवृतो हरिम् । प्रययौ पारिजातार्थमिन्द्रो योद्धुं द्विजोत्तम ॥ ५३ ॥

ततः परिघनिस्त्रिंशगदाशूलवरायुधाः । बभूवुस्त्रिदशास्सज्जाश्शक्रे वज्रकरे स्थिते ॥ ५४ ॥

ततो निरीक्ष्य गोविन्दो नागराजोपरि स्थितम् । शक्रं देवपरीवारं युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ५५ ॥

चकार शंखनिर्घोषं दिशश्शब्देन पूरयन् । मुमोच शरसंघातान्सहस्रायुतशश्शितान् ॥ ५६ ॥

ततो दिशो नभश्चैव दृष्ट्वा शरशतैश्चितम् । मुमुचुस्त्रिदशास्सर्वे ह्यस्त्रशस्त्राण्यनेकशः ॥ ५७ ॥

एकैकमस्त्रं शस्त्रं च देवैर्मुक्तं सहस्रशः । चिच्छेद लीलयैवेशो जगतां मधुसूदनः ॥ ५८ ॥

पाशं सलिलराजस्य समाकृष्योरगाशनः । चकार खण्डशश्चञ्च्वा बालपन्नगदेहवत् ॥ ५९ ॥

यमेन प्रहितं दण्डं गदाविक्षेपखण्डितम् । पृथिव्यां पातयामास भगवान् देवकीसुतः ॥ ६० ॥

शिबिकां च धनेशस्य चक्रेण तिलशो विभुः । चकार शौरिरर्कं च दृष्टिदृष्टहतौजसम् ॥ ६१ ॥

नीतोऽग्निश्शीततां बाणैर्द्राविता वसवो दिशः । चक्रविच्छिन्नशूलाग्रा रुद्रा भुवि निपातिताः ॥६२॥

अवश्यमिति ॥ यास्यति—करिष्यति ॥ ४३-६० ॥

शिबिकां चेति ॥ दृष्टहतौजसं—दृष्टत्वादेव हतौजसम् ॥ ६१, ६२ ॥

साध्या विश्वेऽथ मरुतो गन्धर्वाश्चैव सायकैः । शार्ङ्गिणा प्रेरितैरस्ता व्योम्नि शाल्मलितूलवत् ॥६३॥
गरुत्मानपि तुण्डेन पक्षाभ्यां च नखाङ्कुरैः । भक्षयंस्ताडयन् देवान् दारयंश्च चचार वै ॥ ६४ ॥
ततश्शतसहस्रेण देवेन्द्रमधुसूदनौ । परस्परं ववर्षाते धाराभिरिव तोयदौ ॥ ६५ ॥
ऐरावतेन गरुडो युयुधे तत्र संकुले । देवैस्समस्तैर्युयुधे शक्रेण च जनार्दनः ॥ ६६ ॥
भिन्नेष्वशेषबाणेषु शस्त्रेष्वस्त्रेषु च त्वरन् । जग्राह वासवो वज्रं कृष्णश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ ६७ ॥
ततो हाहाकृतं सर्वं त्रैलोक्यं द्विजसत्तम । वज्रचक्रकरौ दृष्ट्वा देवाराजजनार्दनौ ॥ ६८ ॥
क्षिप्तं वज्रमथेन्द्रेण जग्राह भगवान्हरिः । न मुमोच तदा चक्रं शक्रं तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ६९ ॥
प्रणष्टवज्रं देवेन्द्रं गरुडक्षतवाहनम् । सत्यभामाऽब्रवीद्वीरं पलायनपरायणम् ॥ ७० ॥
त्रैलोक्येश न ते युक्तं शचीभर्तुः पलायनम् । पारिजातस्रगाभोगा त्वामुपस्थास्यते शची ॥ ७१ ॥
कीदृशं देवराज्यं ते पारिजातस्रगुज्ज्वलाम् । अपश्यतो यथापूर्वं प्रणयाभ्यागतां शचीम् ॥ ७२ ॥
अलं शक्र प्रयासेन न व्रीडां गन्तुमर्हसि । नीयतां पारिजातोऽयं देवास्सन्तु गतव्यथाः ॥ ७३ ॥
पतिगर्वावलेपेन बहुमानपुरस्सरम् । न ददर्श गृहं यातामुपचारेण मां शची ॥ ७४ ॥
स्त्रीत्वादगुरुचित्ताऽहं स्वभर्तृश्लाघनापरा । ततः कृतवती शक्र भवता सह विग्रहम् ॥ ७५ ॥
तदलं पारिजातेन परस्वेन हृतेन मे । रूपेण गर्विता सा तु भर्त्रा का स्त्री न गर्विता ॥ ७६ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तो वै निववृते देवराजस्तया द्विज । प्राह चैनामलं चण्डि सख्युः खेदोक्तिविस्तरैः ॥ ७७ ॥
न चापि सर्गसंहारस्थितिकर्ताऽखिलस्य यः । जितस्य तेन मे व्रीडा जायते विश्वरूपिणा ॥ ७८ ॥

यस्माज्जगत्सकलमेतदनादिमध्याद्यस्मिन्यतश्च न भविष्यति सर्वभूतात् ।
तेनोद्भवप्रलयपालनकारणेन व्रीडा कथं भवति देवि निराकृतस्य ॥ ७९ ॥
सकलभुवनसूतिर्मूर्तिरल्पाल्पसूक्ष्मा विदितसकलवेद्यैर्ज्ञायते यस्य नान्यैः ।
तमजमकृतमीशं शाश्वतं स्वेच्छयैनं जगदुपकृतिमर्त्यं को विजेतुं समर्थः ॥ ८० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंऽशे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

साध्येति ॥ अस्ताः—निरस्ता इत्यर्थः ॥ ६३—७० ॥ त्रैलोक्येति ॥ स्रगाभोगा—आभुज्यत इत्याभोगः स्रक् आभेगो यस्यास्सा स्रगाभोगा॥ ७१—७६ ॥

इतीति ॥ हे चण्डि—उग्रे । खेदोक्तिविस्तरैः—मत्खेदविषयैरुक्तिविस्तरैः, अलम् ॥ ७७, ७८ ॥

यस्मादिति ॥ सकलं जगत् यस्माद्भवति, यस्मिन् भवति, यतो न भविष्यति, इत्यमुद्भवादिकारणेन तेन ॥ ७९ ॥ सकलभुवनेति ॥ मूर्तिः—रूपम् । अल्पाल्पसूक्ष्मा—अतिसूक्ष्मतरा ॥ ८० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

संस्तुतो भगवानित्थं देवराजेन केशवः । प्रहस्य भावगम्भीरमुवाचेन्द्रं द्विजोत्तम ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण उवाच—

देवराजो भवानिन्द्रो वयं मर्त्या जगत्पते । क्षन्तव्यं भवतैवेदमपराधकृतं मम ॥ २ ॥

पारिजाततरुश्चायं नीयतामुचितास्पदम् । गृहीतोऽयं मया शक्र सत्यावचनकारणात् ॥ ३ ॥

वज्रं चेदं गृहाण त्वं यदत्र प्रहितं त्वया । तवैवैतत्प्रहरणं शक्र वैरिविदारणम् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच :—

विमोहयसि मामीश मर्त्योऽहमिति किं वदन् । जानीमस्त्वां भगवतो न तु सूक्ष्मविदो वयम् ॥५॥

योऽसि सोऽसि जगत्त्राणप्रवृत्तौ नाथ संस्थितः । जगतश्शल्यनिष्कर्षं करोष्यसुरसूदन ॥ ६ ॥

नीयतां पारिजातोऽयं कृष्ण द्वारवतीं पुरीम् । मर्त्यलोके त्वया त्यक्ते नायं संस्थास्यते भुवि ॥७॥

देवदेव जगन्नाथ कृष्ण विष्णो महाभुज । शंखचक्रगदापाणे क्षमस्वैतद्व्यतिक्रमम् ॥ ८ ॥

श्रीपराशरः—

तथेत्युक्त्वा च देवेन्द्रमाजगाम भुवं हरिः । प्रसक्तैस्सिद्धगन्धर्वैस्स्तूयमानस्सुरर्षिभिः ॥ ९ ॥

ततश्शंखमुपाध्माय द्वारकोपरि संस्थितः । हर्षमुत्पादयामास द्वारकावासिनां द्विज ॥ १० ॥

अवतीर्याथ गरुडात्सत्यभामासहायवान् । निष्कुटे स्थापयामास पारिजातं महातरुम् ॥ ११ ॥

यमभ्येत्य जनस्सर्वो जातिं स्मरति पौर्विकीम् । वास्यते यस्य पुष्पोत्थगन्धेनोर्वी त्रियोजनम् ॥१२॥

ततस्ते यादवास्सर्वे देहबन्धानमानुषान् । ददृशुः पादपे तस्मिन् कुर्वन्तो मुखदर्शनम् ॥ १३ ॥

किंकरैस्समुपानीतं हस्त्यश्वादि ततो धनम् । विभज्य प्रददौ कृष्णो बांधवानां महामतिः ॥ १४ ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

संस्तुत इति ॥ भावगंभीरं—सूचितार्थगहनम् ॥ १ ॥

देवराज इति ॥ अपराधकृतं—कृतापराधमित्यर्थः ॥ २, ३ ॥

वज्रं चेति ॥ तवैव योग्यमिति शेषः ॥ ४ ॥

विमोहयसीति ॥ नैव सूक्ष्मविदः सूक्ष्मरूपं न विद्मः ॥ ५ ॥

य इति ॥ शल्यनिष्कर्षं—कंटकोद्धारम् ॥ ६–८ ॥ तथेति ॥ प्रसक्तैः—अनुबद्धैः ॥ ९–१२ ॥

तत इति ॥ मुखदर्शनम्—अभिमुखदर्शनम् । अमानुषान्—प्राचीनान् । ददृशुः—ज्ञातवन्तः ॥ १३, १४ ॥

कन्याश्च कृष्णो जग्राह नरकस्य परिग्रहान् ॥ १५ ॥
ततः काले शुभे प्राप्ते उपयेमे जनार्दनः । ताः कन्या नरकेणासन्सर्वतो यास्समाहृताः ॥ १६ ॥
एकस्मिन्नेव गोविन्दः काले तासां महामुने । जग्राह विधिवत्पाणीन्पृथग्गेहेषु धर्मतः ॥ १७ ॥
षोडशस्त्रीसहस्राणि शतमेकं ततोऽधिकम् । तावन्ति चक्रे रूपाणि भगवान् मधुसूदनः ॥ १८ ॥
एकैकमेव ताः कन्या मेनिरे मधुसूदनः । ममैव पाणिग्रहणं मैत्रेय कृतवानिति ॥ १९ ॥
निशासु च जगत्स्रष्टा तासां गेहेषु केशवः । उवास विप्र सर्वासां विश्वरूपधरो हरिः ॥ २० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

प्रद्युम्नाद्या हरेः पुत्रा रुक्मिण्यां कथितास्तव । भानुभौमेरिकाद्यांश्च सत्यभामा व्यजायत ॥ १ ॥
दीप्तिमत्ताम्रपक्षाद्या रोहिण्यां कथिता हरेः । बभूवुर्जाम्बवत्यां च साम्बाद्या बाहुशालिनः ॥ २ ॥
तनया भद्रविन्दाद्या नाग्नजित्यां महाबलाः । संग्रामजित्प्रधानास्तु शैब्यायां च हरेस्सुताः ॥ ३ ॥
वृकाद्याश्च सुता माद्र्यां गात्रवत्प्रमुखान्सुतान् । अवाप लक्ष्मणा पुत्रान्कालिन्द्याश्च श्रुतादयः ॥४॥
अन्यासां चैव भार्याणां समुत्पन्नानि चक्रिणः । अष्टायुतानि पुत्राणां सहस्राणि शतं तथा ॥ ५ ॥
प्रद्युम्नः प्रथमस्तेषां सर्वेषां रुक्मिणीसुतः । प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽभूद्वज्रस्तस्मादजायत ॥ ६ ॥
अनिरुद्धो रणेऽरुद्धो बलेः पौत्रीं महाबलः । उषां बाणस्य तनयामुपयेमे द्विजोत्तम ॥ ७ ॥
यत्र युद्धमभूद्घोरं हरिशंकरयोर्महत् । छिन्नं सहस्रं बाहूनां यत्र बाणस्य चक्रिणा ॥ ८ ॥

मैत्रेय उवाच—

कथं युद्धमभूद्ब्रह्मन्नुषार्थे हरकृष्णयोः । कथं क्षयं च बाणस्य बाहूनां कृतवान्हरिः ॥ ९ ॥
एतत्सर्वं महाभाग ममाख्यातुं त्वमर्हसि । महत्कौतूहलं जातं कथां श्रोतुमिमां हरेः ॥ १० ॥

कन्याश्चेति ॥ परिग्रहान्—स्वभूतान् ॥ १५–२० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः

१, २ ॥ तनया इति ॥ अत्राष्टप्रधानमहिषीमध्ये शैब्यानुप्रवेशः प्रख्यातपुत्रवतीप्रस्तावात् ॥ ३, ४ ॥
अन्यासां चेति ॥ अत्र अयुतसहस्रशतशब्दैः प्रत्येकमष्टशब्दः संबध्यते ॥ ५, ६ ॥
अनिरुद्ध इति ॥ रणेरुद्ध इत्यत्र अरुद्ध इति पदच्छेदः ॥ ७–१० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

संस्तुतो भगवानित्थं देवराजेन केशवः। प्रहस्य भावगम्भीरमुवाचेन्द्रं द्विजोत्तम ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण उवाच—

देवराजो भवानिन्द्रो वयं मर्त्या जगत्पते। क्षन्तव्यं भवतैवेदमपराधकृतं मम ॥ २ ॥

पारिजाततरुश्चायं नीयतामुचितास्पदम्। गृहीतोऽयं मया शक्र सत्यावचनकारणात् ॥ ३ ॥

वज्रं चेदं गृहाण त्वं यदत्र प्रहितं त्वया। तवैवैतत्प्रहरणं शक्र वैरिविदारणम् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच:—

विमोहयसि मामीश मर्त्योऽहमिति किं वदन्। जानीमस्त्वां भगवतो न तु सूक्ष्मविदो वयम् ॥५॥

योऽसि सोऽसि जगत्त्राणप्रवृत्तौ नाथ संस्थितः। जगतश्शल्यनिष्कर्षं करोष्यसुरसूदन ॥ ६ ॥

नीयतां पारिजातोऽयं कृष्ण द्वारवतीं पुरीम्। मर्त्यलोके त्वया त्यक्ते नायं संस्थास्यते भुवि ॥७॥

देवदेव जगन्नाथ कृष्ण विष्णो महाभुज। शंखचक्रगदापाणे क्षमस्वैतद्व्यतिक्रमम् ॥ ८ ॥

श्रीपराशरः—

तथेत्युक्त्वा च देवेन्द्रमाजगाम भुवं हरिः। प्रसक्तैस्सिद्धगन्धर्वैस्स्तूयमानस्सुरर्षिभिः ॥ ९ ॥

ततश्शंखमुपाध्माय द्वारकोपरि संस्थितः। हर्षमुत्पादयामास द्वारकावासिनां द्विज ॥ १० ॥

अवतीर्याथ गरुडात्सत्यभामासहायवान्। निष्कुटे स्थापयामास पारिजातं महातरुम् ॥ ११ ॥

यमभ्येत्य जनस्सर्वो जातिं स्मरति पौर्विकीम्। वास्यते यस्य पुष्पोत्थगन्धेनोर्वी त्रियोजनम् ॥१२॥

ततस्ते यादवास्सर्वे देहबन्धानमानुषान्। ददृशुः पादपे तस्मिन् कुर्वन्तो मुखदर्शनम् ॥ १३ ॥

किंकरैस्समुपानीतं हस्त्यश्वादि ततो धनम्। विभज्य प्रददौ कृष्णो बांधवानां महामतिः ॥ १४ ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

संस्तुत इति ॥ भावगंभीरं—सूचितार्थगहनम् ॥ १ ॥

देवराज इति ॥ अपराधकृतं—कृतापराधमित्यर्थः ॥ २, ३ ॥

वज्रं चेति ॥ तवैव योग्यमिति शेषः ॥ ४ ॥

विमोहयसीति ॥ नैव सूक्ष्मविदः सूक्ष्मरूपं न विद्मः ॥ ५ ॥

य इति ॥ शल्यनिष्कर्षं—कंटकोद्धारम् ॥ ६–८ ॥ तथेति ॥ प्रसक्तैः—अनुबद्धैः ॥ ९–१२ ॥

तत इति ॥ मुखदर्शनम्—अभिमुखदर्शनम्। अमानुषान्—प्राचीनान्। ददृशुः—ज्ञातवन्तः ॥ १३, १४ ॥

दृष्टमात्रे ततः कान्ते प्रद्युम्नतनये द्विज । दृष्ट्याऽत्यर्थविलासिन्या लज्जा कापि निराकृता ॥ २५ ॥
सोऽयंसोऽयमितीत्युक्ते तया सा योगगामिनी । चित्रलेखाऽब्रवीदेनामुषां बाणसुता तदा ॥ २६ ॥

चित्रलेखा—

अयं कृष्णस्य पौत्रस्ते भर्ता देव्या प्रसादितः । अनिरुद्ध इति ख्यातः प्रख्यातः प्रियदर्शनः ॥ २७ ॥
प्राप्नोषि यदि भर्तारमिमं प्राप्तं त्वयाऽखिलम् । दुष्प्रवेशा पुरी पूर्वं द्वारका कृष्णपालिता ॥ २८ ॥
तथापि यत्नाद्भर्तारमानयिष्यामि ते सखि । रहस्यमेतद्वक्तव्यं न कस्यचिदपि त्वया ॥ २९ ॥
अचिरादागमिष्यामि सहस्व विरहं मम । ययौ द्वारवतीं चोषां समाश्वास्य ततः सखीम् ॥ ३० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंशे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

बाणोऽपि प्रणिपत्याग्रे मैत्रेयाह त्रिलोचनम् । देव बाहुसहस्रेण निर्विण्णोऽस्म्याहवं विना ॥ १ ॥
कच्चिन्ममैषां बाहूनां साफल्यजनको रणः । भविष्यति विना युद्धं भाराय मम किं भुजैः ॥ २ ॥

श्रीशंकर उवाच—

मयूरध्वजभङ्गस्ते यदा बाण भविष्यति । पिशिताशिजनानन्दं प्राप्स्यसे त्वं तदा रणम् ॥ ३ ॥

श्रीपराशरः—

ततः प्रणम्य वरदं शम्भुमभ्यागतो गृहम् । स भग्नं ध्वजमालोक्य हृष्टो हर्षं पुनर्ययौ ॥ ४ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु योगविद्याबलेन तम् । अनिरुद्धमथानिन्ये चित्रलेखा वराऽप्सराः ॥ ५ ॥
कन्यान्तःपुरमभ्येत्य रममाणं सहोषया । विज्ञाय रक्षिणो गत्वा शशंसुर्दैत्यभूपतेः ॥ ६ ॥
व्यादिष्टं किंकराणां तु सैन्यं तेन महात्मना । जघान परिघं घोरमादाय परवीरहा ॥ ७ ॥
हतेषु तेषु बाणोऽपि रथस्थस्तद्वधोद्यतः । युध्यमानो यथाशक्ति यदुवीरेण निर्जितः ॥ ८ ॥
मायया युयुधे तेन स तदा मन्त्रिचोदितः । ततस्तं पन्नगास्त्रेण बबन्ध यदुनन्दनम् ॥ ९ ॥

दृष्टमात्र इति ॥ स्वप्नलब्धे कान्ते दृष्टमात्रे तस्मिन् रागाधिक्याल्लज्जा निराकृता ॥ २५ ॥

सोऽयमिति ॥ सोऽयंसोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाविस्मयाभ्यां वीप्सा । योगगामिनी—योगविद्यया गगनगामिनी ॥ २६–३० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

बाण इति ॥ अग्रे—अनिरुद्धवृत्तान्तात्प्राक् ॥ १ ॥ कच्चिदिति ॥ भाराय जातैः किं भुजैः ॥ २, ३ ॥
तत इति ॥ देववचनात् हृष्टः ध्वजभङ्गदर्शनात्पुनर्हर्षं ययौ ॥ ४–९ ॥

द्वारवत्यां क्व यातोऽसावनिरुद्धेति जल्पताम् । यदूनामाचचक्षे तं बद्धं बाणेन नारदः ॥ १० ॥
तं शोणितपुरं नीतं श्रुत्वा विद्याविदग्धया । योषिता प्रत्ययं जग्मुर्यादवा नामरैरिति ॥ ११ ॥
ततो गरुडमारुह्य स्मृतमात्रागतं हरिः । बलप्रद्युम्नसहितो बाणस्य प्रययौ पुरम् ॥ १२ ॥
पुरप्रवेशे प्रमथैर्युद्धमासीन्महात्मनः । ययौ बाणपुराभ्याशं नीत्वा तान्संक्षयं हरिः ॥ १३ ॥
ततस्त्रिपादस्त्रिशिरा ज्वरो माहेश्वरो महान् । बाणरक्षार्थमभ्येत्य युयुधे शार्ङ्गधन्वना ॥ १४ ॥
तद्भस्मस्पर्शसंभूततापः(ः) कृष्णाङ्गसङ्गमात् । अवाप बलदेवोऽपि श्रममामीलितेक्षणः ॥ १५ ॥
ततस्स युद्ध्यमानस्तु सह देवेन शार्ङ्गिणा । वैष्णवेन ज्वरेणाशु कृष्णदेहान्निराकृतः ॥ १६ ॥
नारायणभुजाघातपरिपीडनविह्वलम् । तं वीक्ष्य क्षम्यतामस्येत्याह देवः पितामहः ॥ १७ ॥
ततश्च क्षान्तमेवेति प्रोक्त्वा तं वैष्णवं ज्वरम् । आत्मन्येव लयं निन्ये भगवान्मधुसूदनः ॥ १८ ॥

ज्वर उवाच—

मम त्वया समं युद्धं ये स्मरिष्यन्ति मानवाः । विज्वरास्ते भविष्यन्तीत्युक्त्वा चैनं ययौ ज्वरः ॥ १९ ॥

ततोऽग्नीन्भगवान्पञ्च [नीत्वाऽद्यन्तवतः क्षयम्] जित्वा नीत्वा तथा क्षयम् ।
दानवानां बलं कृष्णश्चूर्णयामास लीलया ॥ २० ॥

ततस्समस्तसैन्येन दैतेयानां बलेस्सुतः । युयुधे शङ्करश्चैव कार्तिकेयश्च शौरिणा ॥ २१ ॥
हरिशङ्करयोर्युद्धमतीवासीत्सुदारुणम् । चुक्षुभुस्सकला लोकाश्शस्त्रास्त्रांशुप्रतापिताः ॥ २२ ॥
प्रलयोऽयमशेषस्य जगतो नूनमागतः । मेनिरे त्रिदशास्तत्र वर्तमाने महारणे ॥ २३ ॥
जृंभकास्त्रेण गोविन्दो जृंभयामास शङ्करम् । ततः प्रणेशुर्दैतेयाः प्रमथाश्च समंततः ॥ २४ ॥
जृम्भाभिभूतस्तु हरो रथोपस्थ उपाविशत् । न शशाक ततो योद्धुं कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ २५ ॥
गरुडक्षतवाहश्च प्रद्युम्नास्त्रेण पीडितः । कृष्णहुंकारनिर्धूतशक्तिश्चापययौ गुहः ॥ २६ ॥
जृंभिते शङ्करे नष्टे दैत्यसैन्ये गुहे जिते । नीते प्रमथसैन्ये च संक्षयं शार्ङ्गधन्वना ॥ २७ ॥

द्वारवत्यामिति ॥ अनिरुद्धेत्यार्षः संधिः ॥ १० ॥ तमिति ॥ नामरैरिति । पारिजातनिमित्तं बद्धवैरैरमरैरनिरुद्धो हृतस्स्यादिति शङ्का हरिवंशोक्ता ॥ ११–१४ ॥

तद्भस्मेति ॥ तापः कृष्णांगसंगमात्, अवाप बलदेवोऽपि श्रममामीलितेक्षणः इति पाठः । तापः कृष्णांगसंगमात् शममिति पाठे अपिशब्दो न संगतः ॥ १५ ॥

तत इति ॥ कृष्णस्पर्शी ज्वरो वैष्णवेन ज्वरेण कृष्णदेहान्निराकृतः ॥ १६, १७ ॥

ततश्चेति ॥ लयं—सौक्ष्म्यं, न नाशम् । * युवां ज्वरौ ज्वरपती पीडायां मारणे प्रभू । पीडायां भवानस्तु मारणे मामको ज्वरः ॥ इति हरिवंशे भगवदुक्तेः ॥ १८ ॥

ममेति ॥ मम त्वयेत्यनेन कृष्णज्वरयुद्धस्मरणं ज्वरशान्तिकरमुक्तम् । अत्र मन्त्ररूपं श्लोकांतरम् आद्यन्तवन्तः कवय इत्यादि । आद्यन्तवन्तः—जगतामाद्यन्तकर्तारः ॥ १९ ॥

तत इति ॥ आद्यन्तवतः—आद्यन्तकर्तॄन् * अग्नीन्—पुररक्षकान् रुद्रानुचरान् ॥ २०–२४ ॥

नन्दिना संगृहीताश्वमधिरूढो महारथम् । बाणस्तत्राययौ योद्धुं कृष्णकार्ष्णिबलैस्सह ॥ २८ ॥
बलभद्रो महावीर्यो बाणसैन्यमनेकधा । विव्याध बाणैः प्रभ्रश्य धर्मतश्चापलायत ॥ २९ ॥
आकृष्य लाङ्गलाग्रेण मुसलेनाशु ताडितम् । बलं बलेन ददृशे बाणो बाणैश्च चक्रिणा ॥ ३० ॥
ततः कृष्णेन बाणस्य युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥ ३१ ॥
समस्यतोरिषून्दीप्तान्कायत्राणविभेदिनः । कृष्णश्चिच्छेद बाणैस्तान्बाणेन प्रहिताञ्छितान् ॥
विव्याध केशवं बाणो बाणं विव्याध चक्रधृत् ॥ ३२ ॥
मुमुचाते तथाऽस्त्राणि बाणकृष्णौ जिगीषया । परस्परक्षतिकरौ लाघवादनिशं द्विज ॥ ३३ ॥
भिद्यमानेष्वशेषेषु शरेष्वस्त्रे च सीदति । प्राचुर्येण ततो बाणं हन्तुं चक्रे हरिर्मनः ॥ ३४ ॥
ततोऽर्कशतसंघाततेजसा सदृशद्युति । जग्राह दैत्यचक्रारिर्हरिश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ ३५ ॥
मुञ्चतो बाणनाशाय ततश्चक्रं मधुद्विषः । नग्ना दैतेयविद्याऽभूत्कोटरी पुरतो हरेः ॥ ३६ ॥
तामग्रतो हरिर्दृष्ट्वा मीलिताक्षस्सुदर्शनम् । मुमोच बाणमुद्दिश्य च्छेत्तुं बाहुवनं रिपोः ॥ ३७ ॥
क्रमेण तत्तु बाहूनां बाणस्याच्युतचोदितम् । छेदं चक्रेऽसुरापास्तशस्त्रौघक्षपणादृतम् ॥ ३८ ॥
छिन्ने बाहुवने तत्तु करस्थं मधुसूदनः । मुमुक्षुर्बाणनाशाय विज्ञातस्त्रिपुरद्विषा ॥ ३९ ॥
समुपेत्याह गोविन्दं सामपूर्वमुमापतिः । विलोक्य बाणं दोर्दण्डच्छेदासृक्स्राववर्षिणम् ॥ ४० ॥
कृष्णकृष्ण जगन्नाथ जाने त्वां पुरुषोत्तमम् । परेशं परमात्मानमनादिनिधनं हरिम् ॥ ४१ ॥
देवतिर्यङ्मनुष्येषु शरीरग्रहणात्मिका । लीलेयं सर्वभूतस्य तव चेष्टोपलक्षणा ॥ ४२ ॥
तत्प्रसीदाभयं दत्तं बाणस्यास्य मया प्रभो । तत्त्वया नानृतं कार्यं यन्मया व्याहृतं वचः ॥ ४३ ॥
अस्मत्संश्रयदृप्तोऽयं नापराधी तवाव्यय । मया दत्तवरो दैत्यस्ततस्त्वां क्षमयाम्यहम् ॥ ४४ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तः प्राह गोविन्दश्शूलपाणिमुमापतिम् । प्रसन्नवदनो भूत्वा गतामर्षोऽसुरं प्रति ॥ ४५ ॥

जृम्भेति ॥ जृम्भो गात्रपारवश्यम् ॥ २५—२८ ॥ बलभद्र इति ॥ प्रभ्रश्येति । धर्मतः—युद्धधर्मात् प्रभ्रश्यापलायत ॥ २९ ॥ आकृष्येति ॥ बलेन चक्रिणा मुसलेन बाणैश्च पीडितं स्वबलं बाणो ददर्शेत्यन्वयः ॥३०,३१॥

समस्यतोरिति ॥ समस्यतोः कृष्णबाणयोर्मध्ये कृष्णः बाणप्रहितान् तान् बाणांश्चिच्छेद ॥ ३२, ३३ ॥

भिद्यमानेष्विति ॥ प्राचुर्येणास्त्रे च सीदति ॥ ३४, ३५ ॥

मुञ्चत इति ॥ कोटरी विद्यारूपा दैतेयकुलदेवता गौर्याश्शक्तिः । तथा माथुरे हरिवंशे * दिग्वासा देववचनात्प्रतिष्ठत्तत्र कोटरी । लंबमाना महाभागा गौरीदेव्यास्तथाऽग्रगी " इति । गोमन्तहरिवंशे च * शशाप चैनां भगवान्यश्च मां भक्तिसंयुतः । द्वादशाब्दं नमस्कुर्यात्तेनाभूत्वत्फलं महत् ॥ त्वन्नमस्करणात्तस्य तत्सर्वं नश्यतां तदा । सदा दिगंबरा भूयास्तिष्ठ वा गच्छ वाऽग्रतः ॥ इति ॥ ३६, ३७ ॥

क्रमेणेति ॥ असुरेति । असुरक्षिप्तशस्त्रौघक्षपणे आदृतम् ॥ ३८—४१ ॥

देवेति ॥ देवतिर्यङ्मनुष्येषु मध्ये देवादिशरीरग्रहणात्मिका तत्तच्चेष्टाविशिष्टा तव लीलेयम् ॥४२-४६॥

श्रीभगवानुवाच—

युष्मद्दत्तवरो बाणो जीवतामेष शंकर । त्वद्वाक्यगौरवादेतन्मया चक्रं निवर्तितम् ॥ ४६ ॥

त्वया यदभयं दत्तं तद्दत्तमखिलं मया । मत्तोऽविभिन्नमात्मानं द्रष्टुमर्हसि शंकर ॥ ४७ ॥

योऽहं स त्वं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम् । मत्तो नान्यदशेषं यत्तत्त्वं ज्ञातुमिहार्हसि ॥ ४८ ॥

अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः । वदन्ति भेदं पश्यन्ति चावयोरन्तरं हर ॥ ४९ ॥

प्रसन्नोऽहं गमिष्यामि त्वं गच्छ वृषभध्वज ॥ ५० ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा प्रययौ कृष्णः प्राद्युम्निर्यत्र तिष्ठति । तद्बन्धफणिनो नेशुर्गरुडानिलपोथिताः ॥ ५१ ॥

ततोऽनिरुद्धमारोप्य सपत्नीकं गरुत्मति । आजग्मुर्द्वारकां रामकार्ष्णिदामोदराः पुरीम् ॥ ५२ ॥

पुत्रपौत्रैः परिवृतस्तत्र रेमे जनार्दनः । देवीभिस्सततं विप्र भूभारतरणेच्छया ॥ ५३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

मैत्रेयः—

चक्रे कर्म महच्छौरिर्बिभ्राणो मानुषीं तनुम् । जिगाय शक्रं शर्वं च सर्वान्देवांश्च लीलया ॥ १ ॥

यच्चान्यदकरोत्कर्म दिव्यचेष्टाविघातकृत् । तत्कथ्यतां महाभाग परं कौतूहलं हि मे ॥ २ ॥

श्रीपराशरः—

गदतो मम विप्रर्षे श्रूयतामिदमादरात् । नरावतारे कृष्णेन दग्धा वाराणसी यथा ॥ ३ ॥

पौण्ड्रको वासुदेवस्तु वासुदेवोऽभवद्भुवि । अवतीर्णस्त्वमित्युक्तो जनैरज्ञानमोहितैः ॥ ४ ॥

स मेने वासुदेवोऽहमवतीर्णो महीतले । नष्टस्मृतिस्ततस्सर्वं विष्णुचिह्नमचीकरत् ॥ ५ ॥

त्वयेति ॥ मत्तोविभिन्नमात्मानमित्यत्र अविभिन्नमिति च्छेदः । योऽहं स त्वमितिवत् जगच्चेदं सदेवासुरमानुषमित्युक्तत्वात् इतरक्षेत्रज्ञवदस्य ब्रह्मात्मकत्वेनैक्यमुच्यते, न तु स्वरूपतः ॥ ४७–४८ ॥

अविद्येति ॥ भिन्नदर्शिनः—अब्रह्मात्मकत्वेन भिन्नदर्शिनः ॥ ४९–५३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

॥ १ ॥ यच्चान्यदकरोदिति ॥ दिव्यचेष्टाविघातकृत्—दिव्यानां शर्वादीनां चेष्टाविघातकृत् ॥ २, ३ ॥

पौंड्रक इति ॥ पौण्ड्रकः—पुण्ड्रदेशेशः ॥ ४ ॥ स इति ॥ अचीकरत्—अकारयत् ॥ ५ ॥

दूतं च प्रेषयामास कृष्णाय सुमहात्मने । त्यक्त्वा चक्रादिकं चिह्नं मदीयं नाम चात्मनः ॥ ६ ॥
वासुदेवात्मकं मूढ त्यक्त्वा सर्वमशेषतः । आत्मनो जीवितार्थाय ततो मे प्रणतिं व्रज ॥ ७ ॥
इत्युक्तस्संप्रहस्यैनं दूतं प्राह जनार्दनः । निजचिह्नमहं चक्रं समुत्स्रक्ष्ये त्वयीति वै ॥ ८ ॥
वाच्यश्च पौण्ड्रको गत्वा त्वया दूत वचो मम । ज्ञातस्त्वद्वाक्यसद्भावो यत्कार्यं तद्विधीयताम् ॥९॥
गृहीतचिह्नवेषोऽहमागमिष्यामि ते पुरम् । उत्स्रक्ष्यामि च तच्चक्रं निजचिह्नमसंशयम् ॥ १० ॥
आज्ञापूर्वं च यदिदमागच्छेति त्वयोदितम् । संपादयिष्ये श्वस्तुभ्यं समागम्याविलम्बितम् ॥ ११ ॥
शरणं ते समभ्येत्य कर्तास्मि नृपते तथा । यथा त्वत्तो भयं भूयो न मे किंचिद्भविष्यति ॥ १२ ॥
इत्युक्तेऽपगते दूते संस्मृत्याभ्यागतं हरिः । गरुत्मन्तमथारुह्य त्वरितस्तत्पुरं ययौ ॥ १३ ॥
ततस्तु केशवोद्योगं श्रुत्वा काशीपतिस्तदा । सर्वसैन्यपरीवारः पार्ष्णिग्राह उपाययौ ॥ १४ ॥
ततो बलेन महता काशीराजबलेन च । पौण्ड्रको वासुदेवोऽसौ केशवाभिमुखो ययौ ॥ १५ ॥
तं ददर्श हरिर्दूरादुदारस्यन्दने स्थितम् । चक्रहस्तं गदाशार्ङ्गबाहुं पाणिगताम्बुजम् ॥ १६ ॥
स्रग्धरं पीतवसनं सुपर्णरचितध्वजम् । वक्षस्स्थले कृतं चास्य श्रीवत्सं ददृशे हरिः ॥ १७ ॥
किरीटकुण्डलधरं नानारत्नोपशोभितम् । तं दृष्ट्वा भावगंभीरं जहास गरुडध्वजः ॥ १८ ॥
युयुधे च बलेनास्य हस्त्यश्वबलिना द्विज । निस्त्रिंशासिगदाशूलशक्तिकार्मुकशालिना ॥ १९ ॥
क्षणेन शार्ङ्गनिर्मुक्तैश्शरैररिविदारणैः । गदाचक्रनिपातैश्च सूदयामास तद्बलम् ॥ २० ॥
काशीराजबलं चैवं क्षयं नीत्वा जनार्दनः । उवाच पौण्ड्रकं मूढमात्मचिह्नोपलक्षितम् ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

पौण्ड्रकोक्तं त्वया यत्तु दूतवक्त्रेण मां प्रति । समुत्सृजेति चिह्नानि तत्ते संपादयाम्यहम् ॥ २२ ॥
चक्रमेतत्समुत्सृष्टं गदेयं ते विसर्जिता । गरुत्मानेष चोत्सृष्टस्समारोहतु ते ध्वजम् ॥ २३ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युच्चार्य विमुक्तेन चक्रेणासौ विदारितः । पातितो गदया भग्नो ध्वजश्चास्य गरुत्मता ॥ २४ ॥

दूतं चेति ॥ इत्युक्त्वा दूतं च प्रेषयामासेति, इत्युक्तो दूतेनोक्त इति तंत्रेणेतिशब्दो योज्यः ॥६-११॥

शरणमिति ॥ शरणमित्यादि प्रणतिं व्रजेत्यस्योत्तरम् । समभ्येत्य ते शरणं—हिंसां कर्तास्मि ; शीर्णाद्धि शत्रोर्न भूयो भयं भवेदिति भावगर्भम् ॥ १२—१६ ॥

स्रग्धरमिति ॥ सुपर्णरचितध्वजं—सुपर्णरचनोपेतध्वजम् ॥ १७ ॥

किरीटेति ॥ कृत्रिममपि मत्सारूप्यं सत्यमिव भातीति भावगम्भीरं जहास ॥ १८ ॥

युयुध इति ॥ हस्त्यश्वबलिना—हस्त्यश्वैर्बलवता ॥ १९—२३ ॥

इत्युच्चार्येति ॥ चक्रेण विदारितः, गदया पातितः ॥ २४ ॥

ततो हाहाकृते लोके काशीपुर्यधिपो बली । युयुधे वासुदेवेन मित्रस्यापचितौ स्थितः ॥ २५ ॥
ततश्शार्ङ्गधनुर्मुक्तैश्छित्त्वा तस्य शिरश्शरैः । काशीपुर्यां स चिक्षेप कुर्वँल्लोकस्य विस्मयम् ॥ २६ ॥
हत्वा त्वं पौण्ड्रकं शौरिः काशीराजं च सानुगम् । पुनर्द्वारवतीं प्राप्तो रेमे स्वर्गगतो यथा ॥२७॥
तच्छिरः पतितं तत्र दृष्ट्वा काशीपतेः पुरे । जनः किमेतदित्याह च्छिन्नं केनेति विस्मितः ॥ २८॥
ज्ञात्वा तं वासुदेवेन हतं तस्य सुतस्ततः । पुरोहितेन सहितस्तोषयामास शंकरम् ॥ २९ ॥
अविमुक्ते महाक्षेत्रे तोषितस्तेन शंकरः । वरं वृणीष्वेति तदा तं प्रोवाच नृपात्मजम् ॥ ३० ॥
स वव्रे भगवन्कृत्या पितृहन्तुर्वधाय मे । समुत्तिष्ठतु कृष्णस्य त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ ३१ ॥

श्रीपराशरः—

एवं भविष्यतीत्युक्ते दक्षिणाग्नेरनन्तरम् । महाकृत्या समुत्तस्थौ तस्यैवाग्नेर्विनाशनी ॥ ३२ ॥
ततो ज्वालाकरालास्या ज्वलत्केशकपालिका । कृष्णकृष्णेति कुपिता कृत्या द्वारवतीं ययौ ॥ ३३ ॥
तामवेक्ष्य जनस्त्रासाद्विचलल्लोचनो मुने । ययौ शरण्यं जगतां शरणं मधुसूदनम् ॥ ३४ ॥
काशीराजसुतेनेयमाराध्य वृषभध्वजम् । उत्पादिता महाकृत्येत्यवगम्याथ चक्रिणा ॥ ३५ ॥
जहि कृत्यामिमामुग्रां वह्निज्वालाजटालकाम् । चक्रमुत्सृष्टमक्षेषु क्रीडासक्तेन लीलया ॥ ३६ ॥
तदग्निमालाजटिलज्वालोद्गारातिभीषणाम् । कृत्यामनुजगामाशु विष्णुचक्रं सुदर्शनम् ॥ ३७ ॥
चक्रप्रतापनिर्दग्धा कृत्या माहेश्वरी तदा । ननाश वेगिनी वेगात्तदप्यनुजगाम ताम् ॥ ३८ ॥
कृत्या वाराणसीमेव प्रविवेश त्वरान्विता । विष्णुचक्रप्रतिहतप्रभावा मुनिसत्तम ॥ ३९ ॥
ततः काशीबलं भूरि प्रमथानां तथा बलम् । समस्तशस्त्रास्त्रयुतं चक्रस्याभिमुखं ययौ ॥ ४० ॥
शस्त्रास्त्रमोक्षचतुरं दग्ध्वा तद्बलमोजसा । कृत्यागर्भामशेषां तां तदा वाराणसीं पुरीम् ॥ ४१ ॥
सभूभृद्भृत्यपौरां तु साश्वमातङ्गमानवाम् । अशेषगोष्ठकोशां तां दुर्निरीक्ष्यां सुरैरपि ॥ ४२ ॥
ज्वालापरिष्कृताशेषगृहप्राकारचत्वराम् । ददाह तद्धरेश्चक्रं सकलामेव तां पुरीम् ॥ ४३ ॥
अक्षीणामर्षमत्युग्रं साध्यसाधनसस्पृहम् । तच्चक्रं प्रस्फुरद्दीप्ति विष्णोरभ्याययौ करम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

तत इति ॥ अपचितिः—पूजा ॥ २५–३० ॥

स वव्र इत्यादि ॥ पितृहन्तुः—* जायमानो मातुरागर्भो हन्तीत्यादिमन्त्रलिङ्गात्, पित्रोररण्योर्हन्तुरग्नेः कृष्णस्य—कृष्णवर्णज्वालत्वेनाभिचारे ध्येयस्य मे-मदीयस्य शत्रोः नाशाय कृत्या समुत्तिष्ठत्वित्यर्थः । अनन्तरमेतद्विवृणोति—तस्यैवाग्निर्विनाशनीति । यद्वा मे पितृहन्तुः कृष्णस्य वधाय कृत्या समुत्तिष्ठत्विति ॥ ३१ ॥

एवं भविष्यतीति ॥ तस्यैवाग्नेर्विनाशिनीति । तस्य दक्षिणाग्नेरेव विनाशिनीति । अनेन कृत्यायाः क्रौर्यमुच्यते । तस्यैवात्मविनाशिनीति पाठे, तस्यैव—अभिचरत एव ॥ ३२–३५ ॥

जहीति ॥ जहीत्युत्सृष्टं चक्रम् अक्षक्रीडासक्तेन भगवता ॥ ३६, ३७ ॥

चक्रप्रतापेति ॥ ननाश—पलायांबभूव * नाशः पलायने मृत्यौ * इति वैजयन्ती ॥ ३८–४४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंऽशे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

मैत्रेयः—

भूय एवाहमिच्छामि बलभद्रस्य धीमतः । श्रोतुं पराक्रमं ब्रह्मन् तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥
यमुनाकर्षणादीनि श्रुतानि भगवन्मया । तत्कथ्यतां महाभाग यदन्यत्कृतवान्बलः ॥ २ ॥

श्रीपराशरः—

मैत्रेय श्रूयतां कर्म यद्रामेणाभवत्कृतम् । अनन्तेनाप्रमेयेन शेषेण धरणीधृता ॥ ३ ॥
सुयोधनस्य तनयां स्वयंवरकृतक्षणाम् । बलादादत्तवान्वीरस्साम्बो जांबवतीसुतः ॥ ४ ॥
ततः क्रुद्धा महावीर्याः कर्णदुर्योधनादयः । भीष्मद्रोणादयश्चैनं बबन्धुर्युधि निर्जितम् ॥ ५ ॥
तच्छ्रुत्वा यादवास्सर्वे क्रोधं दुर्योधनादिषु । मैत्रेय चक्रुः कृष्णश्च तान्निहन्तुं महोद्यमम् ॥ ६ ॥
तान्निवार्य बलः प्राह मदलोलकलाक्षरम् । मोक्ष्यन्ति ते मद्वचनाद्यास्याम्येको हि कौरवान् ॥ ७ ॥

श्रीपराशरः—

बलदेवस्ततो दृष्ट्वा नगरं नागसाह्वयम् । बाह्योपवनमध्येऽभून्न विवेश च तत्पुरम् ॥ ८ ॥
बलमागतमाज्ञाय भूपा दुर्योधनादयः । गामर्घ्यमुदकं चैव रामाय प्रत्यवेदयन् ॥ ९ ॥
गृहीत्वा विधिवत्सर्वं ततस्तानाह कौरवान् । आज्ञापयत्युग्रसेनस्साम्बमाशु विमुञ्चत ॥ १० ॥
ततस्तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणादयो नृपाः । कर्णदुर्योधनाद्याश्च चुक्षुभुर्द्विजसत्तम ॥ ११ ॥
ऊचुश्च कुपितास्सर्वे बाह्लिकाद्याश्च कौरवाः । अराज्यार्हं यदोर्वंशमवेक्ष्य मुसलायुध ॥ १२ ॥
भोभोः किमेतद्भवता बलभद्रेरितं वचः । आज्ञां कुरुकुलोत्थानां यादवः कः प्रदास्यति ॥ १३ ॥
उग्रसेनोऽपि यद्याज्ञां कौरवाणां प्रदास्यति । तदलं पाण्डुरैश्छत्रैर्नृपयोग्यैर्विडम्बनैः ॥ १४ ॥
तद्गच्छ बल मा वा त्वं साम्बमन्यायचेष्टितम् । विमोक्ष्यामो न भवतश्चोग्रसेनस्य शासनात् ॥१५॥
प्रणतिर्या कृताऽस्माकं मान्यानां कुकुरान्धकैः । न नाम सा कृता केयमाज्ञा स्वामिनि भृत्यतः ॥१६॥

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

॥ १–३ ॥ सुयोधनस्येति ॥ कृतक्षणां—कृतावसराम् । आदत्तवान्—आत्तवान् ॥ ४, ७ ॥

बलदेव इति ॥ पुरं न विवेश, अपेक्षितासिद्धौ विरोद्धुम् ॥ ८–१३ ॥

उग्रसेन इति ॥ विडम्बनैः—हासार्हैः । विडम्बितैरिति पाठे, उग्रसेनेन विडम्बितैरस्मच्छत्रैरलम् ॥ १४, १५ ॥ प्रणतिरिति ॥ पूर्वं कृता अस्माकं या प्रणतिः सा अधुना, न नाम—न कृताऽस्तु । भृत्यतः—भृत्यभूतादुग्रसेनात् ॥ १६ ॥

गर्वमारोपिता यूयं समानासनभोजनैः । को दोषो भवतां नीतिर्यत्प्रीत्या नावलोकिता ॥ १७ ॥
अस्माभिरर्घो भवतो योऽयं बल निवेदितः । प्रेम्णैतन्नैतदस्माकं कुलाद्युष्मत्कुलोचितम् । १८ ॥

पराशरः—

इत्युक्त्वा कुरवः साम्बं मुञ्चामो न हरेस्सुतम् । कृतैकनिश्चयास्तूर्णं विविशुर्गजसाह्वयम् ॥ १९ ॥
मत्तः कोपेन चाघूर्णस्ततोऽधिक्षेपजन्मना । उत्थाय पार्ष्ण्या वसुधां जघान स हलायुधः ॥ २० ॥
ततो विदारिता पृथ्वी पार्ष्णिघातान्महात्मनः । आस्फोटयामास तदा दिशश्शब्देन पूरयन् ॥२१॥
उवाच चातिताम्राक्षो भ्रुकुटीकुटिलाननः ॥ २२ ॥
अहो मदावलेपोऽयमसाराणां दुरात्मनाम् । कौरवाणां महीपत्वमस्माकं किल कालजम् ।
उग्रसेनस्य येनाज्ञां मन्यन्तेऽद्यापि लङ्घनम् ॥ २३ ॥
उग्रसेनस्समध्यास्ते सुधर्मां न शचीपतिः । धिङ्मानुषशतोच्छिष्टे तुष्टिरेषां नृपासने ॥ २४ ॥
पारिजाततरोः पुष्पमञ्जरीर्वनिताजनः । बिभर्ति यस्य भृत्यानां सोऽप्येषां न महीपतिः ॥ २५ ॥
समस्तभूभृतां नाथ उग्रसेनस्स तिष्ठतु । अद्य निष्कौरवामुर्वीं कृत्वा यास्यामि तत्पुरीम् ॥ २६ ॥
कर्णं दुर्योधनं द्रोणमद्य भीष्मं सबाह्लिकम् । दुश्शासनादीन्भूरिं च भूरिश्रवसमेव च ॥ २७ ॥
सोमदत्तं शलं चैव भीमार्जुनयुधिष्ठिरान् । यमौ च कौरवांश्चान्यान्हत्वा साश्वरथद्विपान् ॥ २८ ॥
वीरमादाय तं साम्बं सपत्नीकं ततः पुरीम् । द्वारकामुग्रसेनादीन्गत्वा द्रक्ष्यामि बान्धवान् ॥ २९ ॥
अथवा कौरवावासं समस्तैः कुरुभिस्सह । भागीरथ्यां क्षिपाम्याशु नगरं नागसाह्वयम् ॥ ३० ॥

[प]राशरः—

इत्युक्त्वा मदरक्ताक्षः कर्षणाधोमुखं हलम् । प्राकारवप्रदुर्गस्य चकर्ष मुसलायुधः ॥ ३१ ॥
आघूर्णितं तत्सहसा ततो वै हास्तिनं पुरम् । दृष्ट्वा संक्षुब्धहृदयाश्चुक्रुशुस्सर्वकौरवाः ॥ ३२ ॥
[रा]मराम महाबाहो क्षम्यतां क्षम्यतां त्वया । उपसंह्रियतां कोपः प्रसीद मुसलायुध ॥ ३३ ॥
एष साम्बस्सपत्नीकस्तव निर्यातितो बलात् । अविज्ञातप्रभावानां क्षम्यतामपराधिनाम् ॥ ३४ ॥

[प]राशरः—

[त]तो निर्यातयामासुस्साम्बं पत्नीसमन्वितम् । निष्क्रम्य स्वपुरात्तूर्णं कौरवा मुनिपुङ्गव ॥ ३५ ॥

गर्वमिति ॥ नीतिर्यत्प्रीत्या नावलोकितेति । नीचेष्वपि युष्मासु प्रीत्या युष्माकमुचितमवमानमकृत्वा [समा]नासनभोजनैः अस्मत्साम्यं नयद्भिरस्माभिरेव नीतिरुपेक्षिता । प्रीतिर्यत्प्रीत्येति पाठे, अस्माभिः समानासन[भोज]नैः युष्माकं कृता प्रीतिः एभिः प्रीत्या कृतेति नावलोकिता, किं तु भीत्येति ॥ १७–२२ ॥

अहो इति ॥ अस्माकं—यादवानां महीपत्वं कालजं—कस्मिंश्चित्काले जातं नान्वयागतमिति । अवलेपेन । लङ्घनम्—अतिक्रमम् । यद्वा ये कौरवाः आज्ञां न मन्यन्ते, किं तु लङ्घनं मन्यन्ते ॥ २३ ॥

अद्यापीति सूचितमैश्वर्यं दर्शयति उग्रसेन इत्यादिना ॥ उग्रसेन इति ॥ एषां मनुष्यशतोच्छिष्टे [आस]ने तुष्टिः । धिगेतान् ॥ २४–३० ॥

भीष्मद्रोणकृपादीनां प्रणम्य वदतां प्रियम् । क्षान्तमेव मयेत्याह बलो बलवतां वरः ॥ ३६ ॥
अद्याप्याघूर्णिताकारं लक्ष्यते तत्पुरं द्विज । एष प्रभावो रामस्य बलशौर्योपलक्षणः ॥ ३७ ॥
ततस्तु कौरवास्साम्बं संपूज्य बलिना सह । प्रेषयामासुरुद्वाहधनभार्यासमन्वितम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

मैत्रेयैतद्बलं तस्य बलस्य बलशालिनः । कृतं यदन्यत्तेनाभूत्तदपि श्रूयतां त्वया ॥ १ ॥
नरकस्यासुरेन्द्रस्य देवपक्षविरोधिनः । सखाऽभवन्महावीर्यो द्विविदो वानरर्षभः ॥ २ ॥
वैरानुबन्धं बलवान्स चकार सुरान्प्रति । नरकं हतवान्कृष्णो देवराजेन चोदितः ॥ ३ ॥
करिष्ये सर्वदेवानां तस्मादेतत्प्रतिक्रियाम् । यज्ञविध्वंसनं कुर्वन् मर्त्यलोकक्षयं तथा ॥ ४ ॥
ततो विध्वंसयामास यज्ञानज्ञानमोहितः । बिभेद साधुमर्यादां क्षयं चक्रे च देहिनाम् ॥ ५ ॥
ददाह सवनान्देशान्पुरग्रामान्तराणि च । क्वचिच्च पर्वताक्षेपैर्ग्रामादीन्समचूर्णयत् ॥ ६ ॥
शैलानुत्पाट्य तोयेषु मुमोचाम्बुनिधौ तथा । पुनश्चार्णवमध्यस्थः क्षोभयामास सागरम् ॥ ७ ॥
तेन विक्षोभितश्चाब्धिरुद्वेलो द्विज जायते । प्लावयंस्तीरजान्ग्रामान्पुरादीनतिवेगवान् ॥ ८ ॥
कामरूपी महारूपं कृत्वा सस्यान्यशेषतः । लुठन्भ्रमणसंमर्दैस्संचूर्णयति वानरः ॥ ९ ॥
तेन विप्रकृतं सर्वं जगदेतद्दुरात्मना । निस्स्वाध्यायवषट्कारं मैत्रेयासीत्सुदुःखितम् ॥ १० ॥
एकदा रैवतोद्याने पपौ पानं हलायुधः । रेवती च महाभागा तथैवान्या वरस्त्रियः ॥ ११ ॥
उद्गीयमानो विलसल्ललनामौलिमध्यगः । रेमे यदुकुलश्रेष्ठः कुबेर इव नन्दने ॥ १२ ॥

इत्युक्त्वेति ॥ कर्षणाधोमुखं—कर्षणार्थमधोमुखम् ॥ ३१–३८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमांशे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः

मैत्रेयेति ॥ एतद्बलं—यमुनाकर्षणादिरूपम् । अन्यत्—द्विविदवधादि ॥ १–५ ॥

ददाहेति ॥ ग्रामान्तराणि—ग्रामविशेषान् ॥ ६, ७ ॥

तेनेति ॥ उद्वेलः—वेलामतिक्रान्तः, जायते ॥ ८, ९ ॥

तेनेति ॥ विप्रकृतं—विनाशितम् ॥ १०, ११ ॥

उद्गीयमान इति ॥ ललनामौल्यः—किङ्किणीश्रेणिः, अशोकद्रुमो वा । * मौलिः किरीटे चूडायामशोके केशसंहतौ * इति निघण्टुः । तदा ललनोपलक्षिताशोकवनान्तःस्थः ॥ १२ ॥

ततस्स वानरोऽभ्येत्य गृहीत्वा सीरिणो हलम् । मुसलं च चकारास्य संमुखं च विडम्बनम् ॥१३॥
तथैव योषितां तासां जहासाभिमुखं कपिः । पानपूर्णांश्च करकांश्चिक्षेपाहत्य वै तदा ॥ १४ ॥
ततः कोपपरीतात्मा भर्त्सयामास तं हली । तथापि तमवज्ञाय चक्रे किलकिलध्वनिम् ॥ १५ ॥
ततः स्मयित्वा स बलो जग्राह मुसलं रुषा । सोऽपि शैलशिलां भीमां जग्राह प्लवगोत्तमः ॥ १६ ॥
चिक्षेप स च तां क्षिप्तां मुसलेन सहस्रधा । बिभेद यादवश्रेष्ठस्सा पपात महीतले ॥ १७ ॥
अथ तन्मुसलं चासौ समुल्लंघ्य प्लवंगमः । वेगेनागत्य रोषेण करेणोरस्यताडयत् ॥ १८ ॥
ततो बलेन कोपेन मुष्टिना मूर्ध्नि ताडितः । पपात रुधिरोद्गारी द्विविदः क्षीणजीवितः ॥ १९ ॥
पतता तच्छरीरेण गिरेश्शृङ्गमशीर्यत । मैत्रेय शतधा वज्रिवज्रेणेव विदारितम् ॥ २० ॥
पुष्पवृष्टिं ततो देवा रामस्योपरि चिक्षिपुः । प्रशशंसुस्ततोऽभ्येत्य साध्वेतत्ते महत्कृतम् ॥ २१ ॥
अनेन दुष्टकपिना दैत्यपक्षोपकारिणा । जगन्निराकृतं वीर दिष्ट्या स क्षयमागतः ॥ २२ ॥
इत्युक्त्वा दिवमाजग्मुर्देवा हृष्टास्सगुह्यकाः ॥ २३ ॥

पराशरः—
एवंविधान्यनेकानि बलदेवस्य धीमतः । कर्माण्यपरिमेयानि शेषस्य धरणीभृतः ॥ २४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमांशे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः

पराशरः—
एवं दैत्यवधं कृष्णो बलदेवसहायवान् । चक्रे दुष्टक्षितीशानां तथैव जगतः कृते ॥ १ ॥
क्षितेश्च भारं भगवान्फल्गुनेन समन्वितः । अवतारयामास विभुस्समस्ताक्षौहिणीवधात् ॥ २ ॥
कृत्वा भारावतरणं भुवो हत्वाऽखिलान्नृपान् । शापव्याजेन विप्राणामुपसंहृतवान्कुलम् ॥ ३ ॥

तत इति ॥ विडम्बनं—भ्रूनेत्रादिविकारः । सम्मुखस्येति च पाठः ॥ १३–१८ ॥

तत इति ॥ क्षीणजीवित इत्यनेनास्यामृतप्राशनादीर्घजीवित्वं महद्धिकारान्नष्टमित्युक्तम् , * आयुः श्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च । हन्ति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ॥ इति श्रीशुकोक्तेः ॥ १९–२४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः

एवमिति ॥ दुष्टक्षितीशानां वधमित्यनुषङ्गः ॥ १,२ ॥

कृत्वेति ॥ शापेति । उपसंहारे शापो व्याजमात्रं स्वेच्छैव हेतुः । यथोक्तम् * भवितव्यं तथा तद्धि ममैतन्महात्मना इत्यादिना । कुलं—स्वम् ॥ ३ ॥

उत्सृज्य द्वारकां कृष्णस्त्यक्त्वा मानुष्यमात्मनः । सांशो विष्णुमयं स्थानं प्रविवेश मुने निजम् ॥ ४ ॥

मैत्रेयः—

स विप्रशापव्याजेन संजह्रे स्वकुलं कथम् । कथं च मानुषं देहमुत्ससर्ज जनार्दनः ॥ ५ ॥

श्रीपराशरः—

विश्वामित्रस्तथा कण्वो नारदश्च महामुनिः । पिण्डारके महातीर्थे दृष्टा यदुकुमारकैः ॥ ६ ॥
ततस्ते यौवनोन्मत्ता भाविकार्यप्रचोदिताः । साम्बं जांबवतीपुत्रं भूषयित्वा स्त्रियं यथा ॥ ७ ॥
प्रश्रितास्तान्मुनीनूचुः प्रणिपातपुरस्सरम् । इयं स्त्री पुत्रकामा वै ब्रूत किं जनयिष्यति ॥ ८ ॥

श्रीपराशरः—

दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते विप्रलब्धाः कुमारकैः । मुनयः कुपिताः प्रोचुर्मुसलं जनयिष्यति ॥ ९ ॥
सर्वयादवसंहारकारणं भुवनोत्तरम् । येनाखिलकुलोत्सादो यादवानां भविष्यति ॥ १० ॥
इत्युक्तास्ते कुमारास्तु आचचक्षुर्यथातथम् । उग्रसेनाय मुसलं जज्ञे साम्बस्य चोदरात् ॥ ११ ॥
तदुग्रसेनो मुसलमयश्चूर्णमकारयत् । जज्ञे तदेरकाचूर्णं प्रक्षिप्तं तैर्महोदधौ ॥ १२ ॥
मुसलस्याथ लोहस्य चूर्णितस्य तु यादवैः । खण्डं चूर्णितशेषं तु ततो यत्तोमराकृति ॥ १३ ॥
तदप्यम्बुनिधौ क्षिप्तं मत्स्यो जग्राह जालिभिः । घातितस्योदरात्तस्य लुब्धो जग्राह तज्जराः ॥ १४ ॥
विज्ञातपरमार्थोऽपि भगवान्मधुसूदनः । नैच्छत्तदन्यथा कर्तुं विधिना यत्समीहितम् ॥ १५ ॥
देवैश्च प्रहितो वायुः प्रणिपत्याह केशवम् । रहस्येवमहं दूतः प्रहितो भगवन्सुरैः ॥ १६ ॥
वस्वश्विमरुदादित्यरुद्रसाध्यादिभिस्सह । विज्ञापयति शक्रस्त्वां तदिदं श्रूयतां विभो ॥ १७ ॥

उत्सृज्येत्यादि ॥ मानुष्यं—मर्त्यदेहं, सांशः—ससंकर्षणादिः, विष्णुमयं—विष्णुप्रचुरम् । तत्तेजस्तद्विभूतितत्परिकरसूरिपूर्णमित्यर्थः । निजं स्थानं—परमव्योमपरमपदादिशब्दवाच्यं स्वासाधारणम् । यथा मौसले * दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयम् * इत्यादि । अत्र मानुष्यमिति विशेषणात्, * ऊर्ध्वं गच्छन् व्याप्य लोकान् स्वलक्ष्म्या इत्युक्त्वा, अनन्तरं * दिवं प्राप्तमित्यादिना वसुप्रभृतिभिर्देवैः प्रत्युद्गमनादिकमुक्त्वा, * ततो राजन् भगवानुग्रधन्वेत्यादिना स्वस्थानप्रवेशमभिधाय, * भुजैश्चतुर्भिस्समुपेतं ममेदमिति मौसलोक्तप्रकारेण स्वसाधारणदिव्यविग्रहवत एव गमनं ज्ञातव्यम् ॥ ४–६ ॥ तत इति ॥ भावि कार्यं—भविष्यत्फलकर्म, तेन प्रचोदिताः ॥ ७, ८ ॥

दिव्यज्ञानेति ॥ दिव्यज्ञानोपपन्नाः—दिव्यस्य भगवदिच्छादेर्ज्ञानोपपन्नाः । यथा मौसल एव * भवितव्यं तथा तद्धि दृष्टमेतन्महात्मना । उपेक्षितं च कृष्णेन शक्तेनापि व्यपोहितुम् ॥ इत्यादि, * कुतश्शापो मनीषिणाम् इत्यन्तम् ॥ ९–११ ॥ तदिति ॥ एरका—त्रिधारः तृणविशेषः ॥ १२ ॥

मुसलस्येति ॥ तोमरमत्र बाणशल्यम् ॥ १३ ॥ तदिति ॥ जरा नाम लुब्धकः ॥ १४ ॥

विज्ञातेति ॥ विधिना समीहितं—[illegible] ॥ १५ ॥ देवैश्चेति ॥ दूतः—वायुः ॥ १६, १७ ॥

भारावतरणार्थाय वर्षाणामधिकं शतम् । भगवानवतीर्णोऽत्र त्रिदशैस्सह चोदितः ॥ १८ ॥
दुर्वृत्ता निहता दैत्या भुवो भारोऽवतारितः । त्वया सनाथास्त्रिदशा भवन्तु त्रिदिवे सदा ॥ १९ ॥
तदतीतं जगन्नाथ वर्षाणामधिकं शतम् । इदानीं गम्यतां स्वर्गो भवता यदि रोचते ॥ २० ॥
देवैर्विज्ञाप्यते देव तथाऽत्रैव रतिस्तव । तत्स्थीयतां यथाकालमास्थेयमनुजीविभिः ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच :—

यत्त्वमात्थाखिलं दूत वेद्म्येतदहमप्युत । प्रारब्ध एव हि मया यादवानां परिक्षयः ॥ २२ ॥
भुवो नाद्यापि भारोऽयं यादवैरनिबर्हितैः । अवतार्य करोम्येतत्सप्तरात्रेण सत्वरः ॥ २३ ॥
यथा गृहीतमम्भोधेर्दत्त्वाऽहं द्वारकाभुवम् । यादवानुपसंहृत्य यास्यामि त्रिदशालयम् ॥ २४ ॥
मनुष्यदेहमुत्सृज्य संकर्षणसहायवान् । प्राप्त एवास्मि मन्तव्यो देवेन्द्रेण तथाऽमरैः ॥ २५ ॥

जरासंधादयो येऽन्ये निहता भारहेतवः ।
क्षितेस्तेभ्यः तु बालोऽपि (कुमारोऽपि) यदूनां नापचीयते ॥ २६ ॥

तदेतं सुमहाभारमवतार्य क्षितेरहम् । यास्याम्यमरलोकस्य पालनाय ब्रवीहि तान् ॥ २७ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तो वासुदेवेन देवदूतः प्रणम्य तम् । मैत्रेय दिव्यया गत्या देवराजान्तिकं ययौ ॥ २८ ॥
भगवानप्यथोत्पातान्दिव्यभौमान्तरिक्षजान् । ददर्श द्वारकापुर्यां विनाशाय दिवानिशम् ॥ २९ ॥
तान्दृष्ट्वा यादवानाह पश्यध्वमतिदारुणान् । महोत्पाताञ्छमायैषां प्रभासं याम मा चिरम् ॥३०॥

श्रीपराशरः—

एवमुक्ते तु कृष्णेन यादवप्रवरस्ततः । महाभागवतः प्राह प्रणिपत्योद्धवो हरिम् ॥ ३१ ॥
भगवन्यन्मया कार्यं तदाज्ञापय सांप्रतम् । मन्ये कुलमिदं सर्वं भगवान्संहरिष्यति ॥ ३२ ॥
नाशायास्य निमित्तानि कुलस्याच्युत लक्षये ॥ ३३ ॥

श्रीभगवानुवाच :—गच्छ त्वं दिव्यया गत्या मत्प्रसादसमुत्थया । यद्बदर्याश्रमं पुण्यं गन्धमादनपर्वते ।
नरनारायणस्थाने तत्पवित्रं महीतले ॥ ३४ ॥

मन्मना मत्प्रसादेन तत्र सिद्धिमवाप्स्यसि । अहं स्वर्गं गमिष्यामि ह्युपसंहृत्य वै कुलम् ॥ ३५ ॥
द्वारकां च मया त्यक्तां समुद्रः प्लावयिष्यति । मद्वेश्म चैकं मुक्त्वा तु भयान्मत्तो जलाशये ।
तत्र सन्निहितश्चाहं भक्तानां हितकाम्यया ॥ ३६ ॥

भारावतरणार्थायेति ॥ अवतीर्णो वर्षाणामधिकं शतमत्र स्थित इति शेषः ॥ १८—२२ ॥

भुव इति ॥ भुवो भारो नाद्याप्यवतारित इति शेषः । एतत्—गमनम् ॥ २३—२५ ॥

जरासंधादय इति ॥ क्षितेर्भारहेतवो येऽन्ये जरासंधादयो निहताः तेभ्यः यदूनां संबन्धी शिशुरपि नापचितो युद्धे । कुमार इति पाठे, तेभ्योऽप्यधिको यदूनां संबन्धी कुमारः—भूभारः न क्षीयते ॥ २६—२८ ॥

भगवानिति ॥ ग्रहर्क्षवैकृतं दिव्य उत्पातः, उल्कानिपातनिर्घातपरिवेषादिरान्तरिक्षः, चरस्थिरजो भौमः ॥ २९—३६ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तः प्रणिपत्यैनं जगामाशु तपोवनम् । नरनारायणस्थानं केशवेनानुमोदितः ॥ ३७ ॥

ततस्ते यादवास्सर्वे रथानारुह्य शीघ्रगान् । प्रभासं प्रययुस्सार्धं कृष्णरामादिभि र्द्विज ॥ ३८ ॥

प्रभासं समनुप्राप्ताः कुकुरान्धकवृष्णयः । चक्रुस्तत्र महापानं वासुदेवेन चोदिताः ॥ ३९ ॥

पिबतां तत्र चैतेषां संघर्षेण परस्परम् । अतिवादेन्धनो जज्ञे कलहाग्निः क्षयावहः ॥ ४० ॥

मैत्रेय उवाच—

स्वंस्वं वै भुञ्जतां तेषां कलहः किंनिमित्तकः । संघर्षो वा द्विजश्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ४१ ॥

श्रीपराशरः—

मृष्टं मदीयमन्नं ते न मृष्टमिति जल्पताम् । मृष्टामृष्टकथा जज्ञे संघर्षकलहौ ततः ॥ ४२ ॥

ततश्चान्योन्यमभ्येत्य क्रोधसंरक्तलोचनाः । जघ्नुः परस्परं ते तु शस्त्रैर्दैवबलात्कृताः ॥ ४३ ॥

क्षीणशस्त्राश्च जगृहुः प्रत्यासन्नामथैरकाम् ॥ ॥ ४४ ॥

एरका तु गृहीता वै वज्रभूतेव लक्ष्यते । तया परस्परं जघ्नुस्संप्रहारे सुदारुणे ॥ ४५ ॥

प्रद्युम्नसाम्बप्रमुखाः कृतवर्माऽथ सात्यकिः । अनिरुद्धादयश्चान्ये पृथुर्विपृथुरेव च ॥ ४६ ॥

चारुवर्मा चारुकश्च तथाऽक्रूरादयो द्विज । एरकारूपिभिर्वज्रैस्ते निजघ्नुः परस्परम् ॥ ४७ ॥

निवारयामास हरिर्यादवांस्ते च केशवम् । सहायं मेनिरेऽरीणां प्राप्तं जघ्नुः परस्परम् ॥ ४८ ॥

कृष्णोऽपि कुपितस्तेषामेरकामुष्टिमाददे । वधाय सोऽपि मुसलं मुष्टिर्लौहमभूत्तदा ॥ ४९ ॥

जघान तेन निश्शेषान्यादवानाततायिनः । जघ्नुस्ते सहसाऽभ्येत्य तथाऽन्येपि परस्परम् ॥ ५० ॥

ततश्चार्णवमध्येन जैत्रोऽसौ चक्रिणो रथः । पश्यतो दारुकस्याथ प्रायादश्वैर्धृतो द्विज ॥ ५१ ॥

चक्रं गदा तथा शार्ङ्गं तूणी शंखोऽसिरेव च । प्रदक्षिणं हरिं कृत्वा जग्मुरादित्यवर्त्मना ॥ ५२ ॥

क्षणेन नाभवत्कश्चिद्यादवानामघातितः । ऋते कृष्णं महात्मानं दारुकं च महामुने ॥ ५३ ॥

चंक्रम्यमाणौ तौ रामं वृक्षमूले कृतासनम् । ददृशाते मुखाच्चास्य निष्क्रामन्तं महोरगम् ॥ ५४ ॥

निष्क्रम्य स मुखात्तस्य महाभोगो भुजंगमः । प्रययावर्णवं सिद्धैः पूज्यमानस्तथोरगैः ॥ ५५ ॥

ततोऽर्घ्यमादाय तदा जलधिस्संमुखं ययौ । प्रविवेश ततस्तोयं पूजितः पन्नगोत्तमैः ॥ ५६ ॥

दृष्ट्वा बलस्य निर्याणं दारुकं प्राह केशवः । इदं सर्वं समाचक्ष्व वसुदेवोग्रसेनयोः ॥ ५७ ॥

इत्युक्त इति ॥ अनुमोदितः—तत्त्वोपदेशपादुकाप्रदानादिनाऽनुगृहीतः । यादवत्वेऽपि भगवत्-स्वातन्त्र्यप्रदर्शनार्थं सात्वतविद्यासंतानायोद्धवो राजसंतानाय वज्रश्च शेषितौ ॥ ३७–४७ ॥

निवारयामासेति ॥ माध्यस्थ्यात्केशवो युध्यमानान् निवारयामास । ते च तम् अरीणां—स्वविपक्षाणां सहायं प्राप्तं मेनिरे । अतस्तमनादृत्यान्योन्यं च जघ्नुः ॥ ४८, ४९ ॥

जघानेति ॥ आततायी—वधोद्यतः ॥ ५०–५७ ॥

योगे स्थित्वाऽहमप्येतत्परित्यक्ष्ये कलेवरम् ॥ ५८ ॥
निर्याणं बलभद्रस्य यादवानां तथा क्षयम् । यथेमां नगरीं सर्वां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ ५९ ॥
वाच्यश्च द्वारकावासी जनस्सर्वस्तथाऽऽहुकः । न स्थेयं द्वारकामध्ये निष्क्रान्ते तत्र पाण्डवे ॥ ६० ॥
तस्माद्भवद्भिस्सर्वैस्तु प्रतीक्ष्यो ह्यर्जुनागमः ।
तेनैव सह गन्तव्यं यत्र याति स कौरवः ॥ ६१ ॥
गत्वा च ब्रूहि कौन्तेयमर्जुनं वचनान्मम । पालनीयस्त्वया शक्त्या जनोऽयं मत्परिग्रहः ॥ ६२ ॥
त्वमर्जुनेन सहितो द्वारवत्यां तथा जनम् । गृहीत्वा याहि वज्रश्च यदुराजो भविष्यति ॥ ६३ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तो दारुकः कृष्णं प्रणिपत्य पुनःपुनः । प्रदक्षिणं च बहुशः कृत्वा प्रायाद्यथोदितम् ॥ ६४ ॥
स च गत्वा तदाचष्ट द्वारकायां तथाऽर्जुनम् । आनिनाय महाबुद्धिर्वज्रं चक्रे तथा नृपम् ॥ ६५ ॥
भगवानपि गोविन्दो वासुदेवात्मकं परम् । ब्रह्मात्मनि समारोप्य सर्वभूतेष्वधारयत् ॥ ६६ ॥
[निष्प्रपञ्चे महाभाग संयोज्यात्मानमात्मनि । तुर्यावस्थस्सलीलं च शेते स्म पुरुषोत्तमः ॥]
संमानयन्द्विजवचो दुर्वासा यदुवाच ह । योगयुक्तोऽभवत्पादं कृत्वा जानुनि सत्तम ॥ ६७ ॥
आययौ स जरा नाम तदा तत्र स लुब्धकः । मुसलावशेषलोहैकसायकन्यस्ततोमरः ॥ ६८ ॥
स तत्पादं मृगाकारमवेक्ष्यारादवस्थितः । तले विव्याध तेनैव तोमरेण द्विजोत्तम ॥ ६९ ॥
ततश्च ददृशे तत्र चतुर्बाहुधरं नरम् । प्रणिपत्याह चैवैनं प्रसीदेति पुनःपुनः ॥ ७० ॥
अजानता कृतमिदं मया हरिणशङ्कया । क्षम्यतां मम पापेन दग्धं मां त्रातुमर्हसि ॥ ७१ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्तं भगवानाह न तेऽस्तु भयमण्वपि । गच्छ त्वं मत्प्रसादेन लुब्ध स्वर्गं सुरास्पदम् ॥ ७२ ॥

श्रीपराशरः—

विमानमागतं सद्यस्तद्वाक्यसमनन्तरम् । आरुह्य प्रययौ स्वर्गं लुब्धकस्तत्प्रसादतः ॥ ७३ ॥

निर्याणमिति ॥ योगेन देहत्यागो लोकसंग्रहार्थः ॥ ५८–६४ ॥

स चेति ॥ द्वारवत्यां स्थितमिति शेषः ॥ ६५ ॥

भगवानपीति ॥ सर्वभूतेषु स्थितम् अत एव वासुदेवात्मकं ब्रह्म आत्मन्यधारयत्—आत्मानं ब्रह्म अभावयत् इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

संमानयन्निति ॥ द्विजवचः—विप्रशापवचः । दुर्वासा यदुवाच तच्च संमानयन् पादं लुब्धकदृश्यं स्वस्तिकासनेन जानुनि कृत्वा योगं चक्रे । श्रीकृष्णो हि, मदुच्छिष्टेन सर्वाङ्गं लिम्पेति दुर्वाससो वचनात् विप्रोच्छिष्टं पादेन न स्प्रष्टव्यमिति पादवर्जं सर्वाङ्गे लिप्ते, पादौ न लिप्ताविति क्रुद्धेन दुर्वाससा तत्रैव पादे विद्धो भवेति शप्त इत्युक्तं भारते ॥ ६७ ॥

आययाविति ॥ मुसलावशेषलोहम् एकसायके न्यस्तं तोमरं यस्य स तथोक्तः । अक्षराधिक्यमार्षम् ॥ ६८–७१ ॥ तत इति ॥ गच्छ त्वमित्यादिना लोकसंग्रहार्थं योगेन स्वदेहं त्यजन्नपि भगवानात्मनो निरतिशयमैश्वर्यं प्रकटयितुम् अनर्हमपि लुब्धकं सशरीरमेव स्वर्गमगमयदित्यभिप्रेतम् ॥ ७२, ७३ ॥

गते तस्मिन्स भगवान्संयोज्यात्मानमात्मनि । ब्रह्मभूतेऽव्ययेऽचिन्त्ये वासुदेवमयेऽमले ॥ ७४ ॥
अजन्मन्यमरे विष्णावप्रमेयेऽखिलात्मनि । तत्याज मानुषं देहमतीत्य त्रिविधां गतिम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अथाष्टत्रिंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

अर्जुनोऽपि तदाऽन्वीक्ष्य रामकृष्णकलेवरे । संस्कारं लम्भयामास तथाऽन्येषामनुक्रमात् ॥ १ ॥
अष्टौ महिष्यः कथिता रुक्मिणीप्रमुखास्तु याः । उपगूह्य हरेर्देहं विविशुस्ता हुताशनम् ॥ २ ॥
रेवती चापि रामस्य देहमाश्लिष्य सत्तमा । विवेश ज्वलितं वह्निं तत्सङ्गाह्लादशीतलम् ॥ ३ ॥
उग्रसेनस्तु तच्छ्रुत्वा तथैवानकदुंदुभिः । देवकी रोहिणी चैव विविशुर्जातवेदसम् ॥ ४ ॥
ततोऽर्जुनः प्रेतकार्यं कृत्वा तेषां यथाविधि । निश्चक्राम जनं सर्वं गृहीत्वा वज्रमेव च ॥ ५ ॥
द्वारवत्या विनिष्क्रान्ताः कृष्णपत्न्यः सहस्रशः । वज्रं जनं च कौन्तेयः पालयञ्छनकैर्ययौ ॥ ६ ॥
सभा सुधर्मा कृष्णेन मर्त्यलोके समुज्झिते । स्वर्गं जगाम मैत्रेय पारिजातश्च पादपः ॥ ७ ॥
यस्मिन्दिने हरिर्यातो दिवं संत्यज्य मेदिनीम् । तस्मिन्नेवावतीर्णोऽयं कालकायो बली कलिः ॥ ८ ॥
प्लावयामास तां शून्यां द्वारकां च महोदधिः । वासुदेवगृहं त्वेकं न प्लावयति सागरः ॥ ९ ॥
नातिक्रान्तुमलं ब्रह्मंस्तदद्यापि महोदधिः । नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान्केशवो यतः ॥ १० ॥
तदतीव महापुण्यं सर्वपातकनाशनम् । विष्णुक्रियाऽन्वितं स्थानं दृष्ट्वा पापाद्विमुच्यते ॥ ११ ॥
पार्थः पञ्चनदे देशे बहुधान्यधनान्विते । चकार वासं सर्वस्य जनस्य मुनिसत्तमः ॥ १२ ॥
ततो लोभस्समभवत्पार्थेनैकेन धन्विना । दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमाना दस्यूनां निहतेश्वराः ॥ १३ ॥

गत इति ॥ गत इत्यादिश्लोकद्वयस्यैकान्वयः । तस्मिन्—लुब्धके स्वर्गं गते सति भगवान् श्रीकृष्णः ब्रह्मभूत इत्याद्युक्तविशेषणविशिष्टे आत्मनि—स्वस्मिन् आत्मानं—मनः संयोज्य, त्रिविधां—सात्त्विकराजसतामसरूपेण त्रिविधां गतिमतीत्य ॥ ७४, ७५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंऽशे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अथाष्टत्रिंशोऽध्यायः

॥ १–७ ॥ यस्मिन्निति ॥ कालकायः—मलिनाङ्गः । कालकाम इति पाठे कृष्णोपेक्षावसरप्रतीक्षः ॥ ८–११ ॥ पार्थ इति ॥ पञ्चनदाख्यो देशः ॥ १२, १३ ॥

ततस्ते पापकर्माणो लोभो(प्त्रो)पहृतचेतसः । आभीरा मन्त्रयामासुस्समेत्यात्यन्तदुर्मदाः ॥ १४ ॥
अयमेकोऽर्जुनो धन्वी स्त्रीजनं निहतेश्वरम् । नयत्यस्मानतिक्रम्य धिगेतद्भवतां बलम् ॥ १५ ॥
हत्वा गर्वसमारूढो भीष्मद्रोणजयद्रथान् । कर्णादींश्च न जानाति बलं ग्रामनिवासिनाम् ॥ १६ ॥
यष्टिहस्तानवेक्ष्यास्मान्धनुष्पाणिस्स दुर्मतिः । सर्वानेवावजानाति किं वो बाहुभिरुन्नतैः ॥ १७ ॥
ततो यष्टिप्रहरणा दस्यवो लोष्टधारिणः । सहस्रशोऽभ्यधावन्त तं जनं निहतेश्वरम् ॥ १८ ॥
ततो निर्भर्त्स्य कौन्तेयः प्राहाभीरान्हसन्निव । निवर्तध्वमधर्मज्ञा यदि न स्थ मुमूर्षवः ॥ १९ ॥
अवज्ञाय वचस्तस्य जगृहुस्ते तदा धनम् । स्त्रीधनं चैव मैत्रेय विष्वक्सेनपरिग्रहम् ॥ २० ॥
ततोऽर्जुनो धनुर्दिव्यं गांडीवमजरं युधि । आरोपयितुमारेभे न शशाक च वीर्यवान् ॥ २१ ॥
चकार सज्यं कृच्छ्राच्च तच्चाभूच्छिथिलं पुनः । न सस्मार ततोऽस्त्राणि चिन्तयन्नपि पाण्डवः ॥२२॥
शरान्मुमोच चैतेषु पार्थो वैरिष्वमर्षितः । त्वग्भेदं ते परं चक्रुरस्ता गाण्डीवधन्विना ॥ २३ ॥
वह्निना येऽक्षया दत्ताश्शरास्तेऽपि क्षयं ययुः । युद्ध्यतस्सह गोपालैरर्जुनस्य भवक्षये ॥ २४ ॥
अचिन्तयच्च कौन्तेयः कृष्णस्यैव हि तद्बलम् । यन्मया शरसंघातैस्सकला भूभृतो हताः ॥ २५ ॥
मिषतः पाण्डुपुत्रस्य ततस्ताः प्रमदोत्तमाः । आभीरैरपकृष्यन्त कामं चान्याः प्रदुद्रुवुः ॥ २६ ॥
ततश्शरेषु क्षीणेषु धनुष्कोट्या धनंजयः । जघान दस्यूंस्ते चास्य प्रहाराञ्जहसुर्मुने ॥ २७ ॥
प्रेक्षतस्तस्य पार्थस्य वृष्ण्यन्धकवरस्त्रियः । जग्मुरादाय ते म्लेच्छाः समस्ता मुनिसत्तम ॥ २८ ॥
ततस्सुदुःखितो जिष्णुः कष्टं कष्टमिति ब्रुवन् । अहो भगवताऽनेन मुष्टोऽस्मीति रुरोद वै ॥ २९ ॥
तद्धनुस्तानि शस्त्राणि स रथस्ते च वाजिनः । सर्वमेकपदे नष्टं दानमश्रोत्रिये यथा ॥ ३० ॥
अहोऽतिबलवद्दैवं विना तेन महात्मना । यदसामर्थ्ययुक्तेऽपि नीचवर्गे जयप्रदम् ॥ ३१ ॥
तौ बाहू स च मे मुष्टिः स्थानं तत्सोऽस्मि चार्जुनः । पुण्येनैव विना तेन गतं सर्वमसारताम् ॥ ३२ ॥
ममार्जुनत्वं भीमस्य भीमत्वं तत्कृतं ध्रुवम् । विना तेन यदाभीरैर्जितोऽहं रथिनां वरः ॥ ३३ ॥

पराशरः—

इत्थं वदन्ययौ जिष्णुरिन्द्रप्रस्थं पुरोत्तमम् । चकार तत्र राजानं वज्रं यादवनन्दनम् ॥ ३४ ॥
स ददर्श ततो व्यासं फल्गुनः काननाश्रयम् । तमुपेत्य महाभागं विनयेनाभ्यवादयत् ॥ ३५ ॥
तं वन्दमानं चरणाववलोक्य मुनिश्चिरम् । उवाच वाक्यं विच्छायः कथमद्य त्वमीदृशः ॥ ३६ ॥
अवीरजोनुगमनं ब्रह्महत्या कृताऽथ वा । दृढाशाभङ्गदुःखीव भ्रष्टच्छायोऽसि सांप्रतम् ॥ ३७ ॥

तत इति ॥ लोप्त्रं—चौर्यधनम् । लोभोपहृतचेतस इति च पाठः ॥ १४–२८ ॥

तत इति ॥ मुष्टः—मुषितः, मायया शक्तिहरणात् ॥ २९ ॥

तद्धनुरिति ॥ एकपदे—एकक्षणे ॥ ३०–३६ ॥

अवीरजोऽनुगमनमिति ॥ अविशब्देन अजजातिर्लक्ष्यते । अविः खरादिजातिर्वा । अविशब्दस्यौणादिक : संज्ञायाम् ॥ ३७ ॥

सांतानिकादयो वा ते याचमाना निराकृताः । अगम्यस्त्रीरतिर्वा त्वं येनासि विगतप्रभः ॥ ३८ ॥
भुङ्क्तेऽप्रदाय विप्रेभ्यो मृष्टमेकोऽथ वा भवान् । किं वा कृपणवित्तानि हृतानि भवताऽर्जुन ॥३९॥
कच्चिन्नु शूर्पवातस्य गोचरत्वं गतोऽर्जुन । दुष्टचक्षुर्हतो वाऽसि निश्श्रीकः कथमन्यथा ॥ ४० ॥

स्पृष्टो नखांभसा वाथ घटवार्युक्षितोऽपि वा ।
केन त्वं वाऽसि विच्छायो न्यूनैर्वा युधि निर्जितः ॥ ४१ ॥

श्रीपराशरः—

ततः पार्थो विनिश्वस्य श्रूयतां भगवन्निति । प्रोक्त्वा यथावदाचष्टे व्यासायात्मपराभवम् ॥ ४२ ॥

अर्जुन उवाच :—

यद्बलं यच्च त(म)त्तेजो यद्वीर्यं यः पराक्रमः । या श्रीश्छाया च नस्सोऽस्मान्परित्यज्य हरिर्गतः॥४३॥

(इतरेणेव) ईश्वरेणापि महता स्मितपूर्वाभिभाषिणा ।
हीना वयं मुने तेन जातास्तृणमया इव ॥ ४४ ॥

अस्त्राणां सायकानां च गाण्डीवस्य तथा मम । सारता याऽभवन्मूर्तिस्स गतः पुरुषोत्तमः ॥४५॥
यस्यावलोकनादस्माञ्छ्रीर्जयः संपदुन्नतिः । न तत्याज स गोविन्दस्त्यक्त्वाऽस्मान्भगवान्गतः ॥४६॥
भीष्मद्रोणाङ्गराजाद्यास्तथा दुर्योधनादयः । यत्प्रभावेन निर्दग्धास्स कृष्णस्त्यक्तवान्भुवम् ॥ ४७ ॥
निर्यौवना गतश्रीका नष्टच्छायेव मेदिनी । विभाति तात नैकोऽहं विरहे तस्य चक्रिणः ॥ ४८ ॥
यस्य प्रभावाद्भीष्माद्यैर्मय्यग्नौ शलभायितम् । विना तेनाद्य कृष्णेन गोपालैरस्मि निर्जितः ॥४९॥
गाण्डीवस्त्रिषु लोकेषु ख्यातिं यदनुभावतः । गतस्तेन विनाऽऽभीरलगुडैस्स तिरस्कृतः ॥ ५० ॥
स्त्रीसहस्राण्यनेकानि मन्नाथानि महामुने । यततो मम नीतानि दस्युभिर्लगुडायुधैः ॥ ५१ ॥
आनीयमानमाभीरैः कृष्ण कृष्णावरोधनम् । हृतं यष्टिप्रहरणैः परिभूय बलं मम ॥ ५२ ॥
निश्श्रीकता न मे चित्रं यज्जीवामि तदद्भुतम् । नीचावमानपंकांकी निर्लज्जोऽस्मि पितामह ॥५३॥

व्यास उवाच :—

अलं ते व्रीडया पार्थ न त्वं शोचितुमर्हसि । अवेहि सर्वभूतेषु कालस्य गतिरीदृशी ॥ ५४ ॥
कालो भवाय भूतानामभवाय च पाण्डव । कालमूलमिदं ज्ञात्वा भव स्थैर्यपरोऽर्जुन ॥ ५५ ॥
नद्यस्समुद्रा गिरयस्सकला च वसुंधरा । देवा मनुष्याः पशवस्तरवश्च सरीसृपाः ॥ ५६ ॥

सांतानिकादय इति ॥ सांतानिकः—संतानार्थमुद्वोढुमिच्छन् । आदिशब्देन यक्ष्यमाणादयो गृह्यन्ते । यथाह मनुः * सांतानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् । गुर्वर्थपितृमात्रर्थस्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥ इति ॥ ३८–४० ॥ स्पृष्ट इति ॥ घटवारि—घटान्नीयमानाच्चलितादुच्चलद्वारि ॥ ४१–४३ ॥

ईश्वरेणेति ॥ इतरेणेव । महता—महता सतापि इतरेणेव--प्राकृतेनेव स्मितादिकं कुर्वता तृणमयाः–तृणकृताः पुरुषाः ॥ ४४–४७ ॥

निर्यौवनेति ॥ नाहमेक एव निर्यौवनादिकः । यौवनशब्देन शक्तिर्लक्ष्यते । छाया—कान्तिः ॥४८-५१॥

सृष्टाः कालेन कालेन पुनर्यास्यन्ति संक्षयम् । कालात्मकमिदं सर्वं ज्ञात्वा शममवाप्नुहि ॥५७॥
कालस्वरूपी भगवान्कृष्णः कमललोचनः । यच्चात्थ कृष्णमाहात्म्यं तत्तथैव धनंजय ॥ ५८ ॥
भारावतरकार्यार्थमवतीर्णस्स मेदिनीम् । भाराक्रान्ता धरा याता देवानां समितिं पुरा ॥ ५९ ॥
तदर्थमवतीर्णोऽसौ कालरूपी जनार्दनः । तच्च निष्पादितं कार्यमशेषा भूभुजो हताः ॥ ६० ॥
वृष्ण्यन्धककुलं सर्वं तथा पार्थोपसंहृतम् । न किंचिदन्यत्कर्तव्यं तस्य भूमितले प्रभोः ॥ ६१ ॥
अतो गतस्स भगवान्कृतकृत्यो यथेच्छया । सृष्टिं सर्गे करोत्येष देवदेवः स्थितौ स्थितिम् ।
अन्तेऽन्ताय समर्थोऽयं सांप्रतं वै यथा गतः ॥ ६२ ॥
तस्मात्पार्थ न संतापस्त्वया कार्यः पराभवे । भवन्ति भावाः कालेषु पुरुषाणां यतस्स्तुतिः ॥६३॥
त्वयैकेन हता भीष्मद्रोणकर्णादयो रणे । तेषामर्जुन कालोत्थः किं न्यूनाभिभवो न सः ॥ ६४ ॥
विष्णोस्तस्य प्रभावेन यथा तेषां पराभवः । कृतस्तथैव भवतो दस्युभ्यस्स पराभवः ॥ ६५ ॥
स देवेशश्शरीराणि समाविश्य जगत्स्थितम् । करोति सर्वभूतानां नाशमन्ते जगत्पतिः ॥ ६६ ॥
भगोदये ते कौन्तेय सहायोऽभूज्जनार्दनः । तथान्ते तद्विपक्षास्ते केशवेन विनाशिताः ॥ ६७ ॥
कश्श्रद्दध्यात्सगाङ्गेयान्हन्यास्त्वं कौरवानिति । आभीरेभ्यश्च भवतः कः श्रद्दध्यात्पराभवम् ॥६८॥
पार्थैतत्सर्वभूतस्य हरेर्लीलाविचेष्टितम् । त्वया यत्कौरवा ध्वस्ता यदाभीरैर्भवाञ्जितः ॥ ६९ ॥
गृहीता दस्युभिर्याश्च भवाञ्छोचति तास्स्त्रियः । एतस्याहं यथावृत्तं कथयामि तवार्जुन ॥ ७० ॥
अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत् । बहून्वर्षगणान्पार्थ गृणन्ब्रह्म सनातनम् ॥ ७१ ॥
जितेष्वसुरसंघेषु मेरुपृष्ठे महोत्सवः । बभूव तत्र गच्छन्त्यो ददृशुस्तं सुरस्त्रियः ॥ ७२ ॥
रंभातिलोत्तमाद्यास्तु शतशोऽथ सहस्रशः । तुष्टुवुस्तं महात्मानं प्रशशंसुश्च पाण्डव ॥ ७३ ॥
आकण्ठमग्नं सलिले जटाभारवहं मुनिम् । विनयावनताश्चैनं प्रणेमुस्स्तोत्रतत्पराः ॥ ७४ ॥
यथायथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुवुस्तं तथातथा । सर्वास्ताः कौरवश्रेष्ठ तं वरिष्ठं द्विजन्मनाम् ॥ ७५ ॥

अष्टावक्र उवाच :—

प्रसन्नोऽहं महाभागा भवतीनां यदिष्यते । मत्तस्तद्व्रियतां सर्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम् ॥ ७६ ॥
रंभातिलोत्तमाद्यास्तं वैदिक्योऽप्सरसोऽब्रुवन् । प्रसन्ने त्वय्यपर्याप्तं किमस्माकमिति द्विज ॥ ७७ ॥
इतरास्त्वब्रुवन्विप्र प्रसन्नो भगवान्यदि । तदिच्छामः पतिं प्राप्तुं विप्रेन्द्र पुरुषोत्तमम् ॥ ७८ ॥

आनीयमानमिति ॥ कृष्ण—हे व्यास ॥ ५२–६२ ॥

तस्मादिति ॥ भावास्सर्वे, कालेषु—अभ्युदयकालेषु ॥ ६३–७२ ॥

रंभेति ॥ स्तुतिर्गानसहिता, प्रशंसा तद्रहिता ॥ ७३–८५ ॥

व्यास उवाच—एवं भविष्यतीत्युक्त्वा उत्ततार जलान्मुनिः ।
तमुत्तीर्णं च ददृशुर्विरूपं वक्रमष्टधा ॥ ७९ ॥

तं दृष्ट्वा गूहमानानां यासां हासः स्फुटोऽभवत् । तास्शशाप मुनिः कोपमवाप्य कुरुनन्दन ॥ ८० ॥
यस्माद्विकृतरूपं मां मत्वा हासावमानना । भवतीभिः कृता तस्मादेतं शापं ददामि वः ॥ ८१ ॥
मत्प्रसादेन भर्तारं लब्ध्वा तु पुरुषोत्तमम् । मच्छापोपहतास्सर्वा दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥ ८२ ॥

व्यास उवाच—

[इत्युदीरितमाकर्ण्य मुनिस्ताभिः प्रसादितः । पुनस्सुरेन्द्रलोकं वै प्राह भूयो गमिष्यथ ॥ ८३ ॥]
एवं तस्य मुनेश्शापादष्टावक्रस्य चक्रिणम् । भर्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्तं सुराङ्गनाः ॥ ८४ ॥
तत्त्वया नात्र कर्तव्यश्शोकोऽल्पोऽपि हि पाण्डव । तेनैवाखिलनाथेन सर्वं तदुपसंहृतम् ॥ ८५ ॥
भवतां चोपसंहार आसन्नस्तेन पाण्डव । बलं तेजस्तथा वीर्यं माहात्म्यं चोपसंहृतम् ॥ ८६ ॥
जातस्य नियतो मृत्युः पतनं च तथोन्नतेः । विप्रयोगावसानस्तु संयोगस्संचये क्षयः ॥ ८७ ॥
विज्ञाय न बुधाश्शोकं न हर्षमुपयान्ति ये । तेषामेवेतरे चेष्टां शिक्षन्तस्सन्ति तादृशाः ॥ ८८ ॥
तस्मात्त्वया नरश्रेष्ठ ज्ञात्वैतद्भ्रातृभिस्सह । परित्यज्याखिलं तन्त्रं गन्तव्यं तपसे वनम् ॥ ८९ ॥
तद्गच्छ धर्मराजाय निवेद्यैतद्वचो मम । परश्वो भ्रातृभिस्सार्धं यथा यासि तथा कुरु ॥ ९० ॥
इत्युक्तोऽभ्येत्य पार्थाभ्यां यमाभ्यां च सहार्जुनः । दृष्टं चैवानुभूतं च सर्वमाख्यातवांस्तथा ॥ ९१ ॥
व्यासवाक्यं च ते सर्वे श्रुत्वाऽर्जुनमुखेरितम् । राज्ये परीक्षितं कृत्वा ययुः पाण्डुसुता वनम् ॥ ९२ ॥
इत्येतत्तव मैत्रेय विस्तरेण मयोदितम् । जातस्य यद्यदोर्वंशे वासुदेवस्य चेष्टितम् ॥ ९३ ॥
यश्चैतच्चरितं तस्य कृष्णस्य शृणुयात्सदा । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ९४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंशेऽष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

समाप्तश्चायं विष्णुपुराणस्य पञ्चमोंऽशः ॥

भवतामिति ॥ तेजः—पराभिभवासहिष्णुत्वम् । माहात्म्यम्—अस्त्रमन्त्रादिजं सामर्थ्यम् ॥ ८६-८७ ॥
विज्ञायेति ॥ विबुधाः—विद्वांसः, सन्ति तादृशाः—तादृशा भवन्ति ॥ ८८ ॥
तस्मादिति ॥ तन्त्रं—परिच्छदम् ॥ ८९, ९० ॥
इत्युक्त इति ॥ दृष्टं—प्रत्यक्षितं व्यासोक्त्या श्रुतं च सर्वम् ॥ ९१, ९२ ॥
श्रीकृष्णलीलां निगमयति—इत्येतदिति ॥ ९३ ॥
भगवच्चरित्रश्रवणादिफलमाह—यश्चैतच्चरितमिति ॥ ९४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंशेऽष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

समाप्तश्चायं पञ्चमोंशः ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

अथ षष्ठेंशे प्रथमोऽध्यायः

य:—

व्याख्याता भवता सर्गवंशमन्वन्तरस्थितिः । वंशानुचरितं चैव विस्तरेण महामुने ॥ १ ॥
श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तो यथावदुपसंहृतिम् । महाप्रलयसंज्ञां च कल्पान्ते च महामुने ॥ २ ॥

राशरः—

मैत्रेय श्रूयतां मत्तो यथावदुपसंहृतिः । कल्पान्ते प्राकृते चैव प्रलयो जायते यथा ॥ ३ ॥
अहोरात्रं पितॄणां तु मासोऽब्दस्त्रिदिवौकसाम् । चतुर्युगसहस्रे तु ब्रह्मणो द्वे द्विजोत्तम ॥ ४ ॥
कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् । दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु तद्द्वादशभिरुच्यते ॥ ५ ॥
चतुर्युगाण्यशेषाणि सदृशानि स्वरूपतः । आद्यं कृतयुगं मुक्त्वा मैत्रेयान्त्यं तथा कलिम् ॥ ६ ॥
आद्ये कृतयुगे सर्गो ब्रह्मणा क्रियते यथा । क्रियते चोपसंहारस्तथाऽन्ते च कलौ युगे ॥ ७ ॥

:—

लेस्स्वरूपं भगवन्विस्तराद्वक्तुमर्हसि । धर्मश्चतुष्पाद्भगवान्यस्मिन्विप्लवमृच्छति ॥ ८ ॥

राशरः—

लेस्स्वरूपं मैत्रेय यद्भवाञ्छ्रोतुमिच्छति । तन्निबोध समासेन वर्तते यन्महामुने ॥ ९ ॥

अथ षष्ठेंशे प्रथमोऽध्यायः

व्याख्यातेति ॥ प्रथमांशे सर्ग उक्तः । द्वितीयादिषु वंशमन्वन्तरवंशानुचरितरूपा स्थितिरुक्ता ॥ १ ॥

श्रोतुमिति ॥ अथ कल्पान्ते उपसंहृतिं—महाप्रलयसंज्ञामुपसंहृतिं च श्रोतुमिच्छामि ॥ २ ॥

मैत्रेयेति ॥ प्राकृते, प्रलय इति शेषः । द्विपरार्धक इति वक्ष्यमाणे यथोपसंहृतिर्जायते तथा यथावत्—
त्तः श्रूयताम् ॥ ३ ॥

अहोरात्रमिति ॥ मानुषो मासः पितॄणामहोरात्रम्, अब्दो देवानाम्, दिव्ये चतुर्युगसहस्रे द्वे ब्रह्मणो-
ऽ ॥ ४, ५ ॥

चतुर्युगानीति ॥ स्वरूपतः—परिमाणधर्माधर्मादिभिः । यथोक्तं हरिवंशे—* कृते धर्मश्चतुष्पात्स्याद-
भागया । द्वाभ्यामधर्मः पादाभ्यां त्रिभिर्धर्मस्ततः स्थितः ॥ द्वाभ्यां धर्मः स्थितः पद्भ्यामधर्मस्त्रिभिरुच्छ्रितः ।
श्चतुष्पात्स्याद्धर्मः पादशेषगः ॥ इति । अयमर्थः—कृते—कृतयुगे आदौ पादभाक् । अथ कृतान्ते
: पादभाग्भवति ततस्त्रेतायाम् ॥ ६ ॥

आद्य इति ॥ ब्रह्मणा—चतुर्मुखशरीरकेण भगवता, * भोगिशय्यागतः शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः *
त् । आद्यन्तयोर्युगयोः सृष्टिसंहारादेव विशेषः ॥ ७–९ ॥

वर्णाश्रमाचारवती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम् । न सामऋग्यजुर्धर्मविनिष्पादनहैतुकी ॥ १० ॥
विवाहा न कलौ धर्म्या न शिष्यगुरुसंस्थितिः । न दांपत्यक्रमो नैव वह्निदेवात्मकः क्रमः ॥११॥
यत्र कुत्र कुले जातो बली सर्वेश्वरः कलौ । सर्वेभ्य एव वर्णेभ्यो योग्यः कन्यावरोधने ॥ १२ ॥
येन केन च योगेन द्विजातिर्दीक्षितः कलौ । यैव सैव च मैत्रेय प्रायश्चित्तं कलौ क्रिया ॥ १३ ॥
सर्वमेव कलौ शास्त्रं यस्य यद्वचनं द्विज । देवता च कलौ सर्वा सर्वस्सर्वस्य चाश्रमः ॥ १४ ॥
उपवासस्तथाऽऽयासो वित्तोत्सर्गस्तपः कलौ । धर्मो यथाभिरुचितैरनुष्ठानैरनुष्ठितः ॥ १५ ॥
वित्तेन भविता पुंसां स्वल्पेनाढ्यमदः कलौ । स्त्रीणां रूपमदश्चैवं केशैरेव भविष्यति ॥ १६ ॥
सुवर्णमणिरत्नादौ वस्त्रे चोपक्षयं गते । कलौ स्त्रियो भविष्यन्ति तदा केशैरलंकृताः ॥ १७ ॥
परित्यक्ष्यन्ति भर्तारं वित्तहीनं तथा स्त्रियः । भर्ता भविष्यति कलौ वित्तवानेव योषिताम् ॥१८॥
यो वै ददाति बहुलं स्वं स स्वामी सदा नृणाम् । स्वामित्वहेतुसंबन्धो न चाभिजनता तथा ॥
गृहान्ता द्रव्यसंघाता द्रव्यान्ता च तथा मतिः । अर्थाश्चात्मोपभोग्यान्ता भविष्यन्ति कलौ युगे ॥२०॥

वर्णाश्रमेति ॥ वर्णाश्रमेत्यादिस्मार्तप्रवृत्तिविषयं सामर्ग्यजुरिति श्रौतप्रवृत्तिविषयत्रयीप्रतिपाद्याग्निहोत्रादिधर्मविनिष्पादनं यस्याः प्रवृत्तेः हेतुः—प्रयोजनं सा तथोक्ता । सा च नेत्यर्थः ॥ १० ॥

विवाहा इति ॥ दांपत्यक्रमः—दंपत्योर्धर्मः, दंपती एव दांपत्यम् । वह्निदेवात्मकः—वह्नौ देवयज्ञक्रियात्मकः । क्रमः—अनुष्ठानम् ॥ ११ ॥

यत्र कुत्रेति ॥ वर्णेभ्यः—वर्णानां धनी योग्यः, न तु वृत्तविद्यादिमान् ॥ १२ ॥

येनेति ॥ येन केन च—श्रुतिस्मृतिभ्यामनुकल्पतयोक्तेन, योगेन—प्रकारेण, दीक्षितो भवति ॥ १३॥

सर्वमेवेति ॥ देवता च सर्वा—अवैदिकी काल्यादिः । सर्वः सर्वस्य चाश्रमः—ब्रह्मचर्यवैराग्यादिरहितस्यापि ॥ १४ ॥

उपवास इति ॥ आयासः—तीर्थयात्रादिकायक्लेशः । उपवासादिस्स्वाभिरुचितानुष्ठानानुष्ठितो धर्मो भवति ॥ १५, १६ ॥

सुवर्णमणीति ॥ केशैः—प्रशस्तैः, सुवर्णादिभूषणसहपाठात् ॥ १७, १८ ॥

य इति ॥ स्वामित्वहेतुरिति । बह्वर्थदानादिना संबन्ध एव स्वामित्वहेतुः भावी, न त्वभिजनः स्वामित्वहेतुस्संबन्धो भविता अभिजन इति पाठे स्वामित्वहेतुर्वसुदानादिसम्बन्धः, स एवाभिजनः न तु महाकुलीनत्वम् । हीनवर्णोऽप्यर्थदो महाकुलीनवत्सेव्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

गृहान्ता इति ॥ बुद्धेस्साध्यं धनार्जनम्, न त्वात्मज्ञानादि । तच्च धनं गृहनिर्माणार्थम्, न तु यागाधानाद्यर्थम् । ते चार्था गृहरूपाः स्वदेहभोगार्थाः, न त्वतिथ्यादिभोगार्थाः ॥ २० ॥

स्त्रियः कलौ भविष्यन्ति स्वैरिण्यो ललितस्पृहाः । अन्यायादाप्तवित्तेषु पुरुषाः स्पृहयालवः ॥ २१ ॥
अभ्यर्थितापि सुहृदा स्वार्थमेव निरीक्ष्यते । पणार्धार्धार्धमात्रेऽपि करिष्यन्ति तथा स्पृहाम् ॥ २२ ॥
समानपौरुषं चेतो भावि विप्रेषु वै कलौ । क्षीरप्रधानसंबन्धि भावि गोषु च गौरवम् ॥ २३ ॥
अनावृष्टिभयप्रायाः प्रजाः क्षुद्भयकातराः । भविष्यन्ति तदा सर्वे गगनासक्तदृष्टयः ॥ २४ ॥
कन्दमूलफलाहारास्तापसा इव मानवाः । आत्मानं घातयिष्यन्ति ह्यनावृष्ट्यादिदुःखिताः ॥ २५ ॥
दुर्भिक्षमेव सततं तथा क्लेशमनीश्वराः । प्राप्स्यन्ति व्याहतसुखप्रमोदा मानवाः कलौ ॥ २६ ॥
अस्नानभोजिनो नाग्निदेवतातिथिपूजनम् । करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ॥ २७॥
लोलुपा ह्रस्वदेहाश्च बह्वन्नादनतत्पराः । बहुप्रजाल्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥ २८ ॥
उभाभ्यामपि पाणिभ्यां शिरःकण्डूयनं स्त्रियः । कुर्वन्त्यो गुरुभर्तॄणामाज्ञां भेत्स्यन्त्यनादराः ॥ २९ ॥
स्वपोषणपराः क्षुद्रा देहसंस्कारवर्जिताः । परुषानृतभाषिण्यो भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥ ३० ॥
दुश्शीला दुष्टशीलेषु कुर्वन्त्यस्सततं स्पृहाम् । असद्वृत्ता भविष्यन्ति पुरुषेषु कुलाङ्गनाः ॥ ३१ ॥
वेदादानं करिष्यन्ति वटवश्चाकृतव्रताः । गृहस्थाश्च न होष्यन्ति न दास्यन्त्युचितान्यपि ॥ ३२ ॥
वानप्रस्था भविष्यन्ति ग्राम्याहारपरिग्रहाः । भिक्षवश्चापि मित्रादिस्नेहसंबन्धयन्त्रणाः ॥ ३३ ॥
अरक्षितारो हर्तारश्शुल्कव्याजेन पार्थिवाः । हारिणो जनवित्तानां संप्राप्ते तु कलौ युगे ॥ ३४ ॥
योयोऽश्वरथनागाढ्यस्स स राजा भविष्यति । यश्च यश्चाबलस्सर्वस्स स भृत्यः कलौ युगे ॥ ३५ ॥
वैश्याः कृषिवणिज्यादि संत्यज्य निजकर्म यत् । शूद्रवृत्त्या प्रवत्स्यन्ति कारुकर्मोपजीविनः ॥ ३६ ॥
भैक्षव्रतपराश्शूद्राः प्रव्रज्यालिङ्गिनोऽधमाः । पाषण्डसंश्रयां वृत्तिमाश्रयिष्यन्ति सत्कृताः ॥ ३७ ॥
दुर्भिक्षकरपीडाभिरतीवोपद्रुता जनाः । गोधूमान्नयवान्नाढ्यान्देशान्यास्यन्ति दुःखिताः ॥ ३८ ॥
वेदमार्गे प्रलीने च पाषण्डाढ्ये ततो जने । अधर्मवृद्ध्या लोकानामल्पमायुर्भविष्यति ॥ ३९ ॥
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यमानेषु वै तपः । नरेषु नृपदोषेण बाल्ये मृत्युर्भविष्यति ॥ ४० ॥
भविता योषितां सूतिः पञ्चषट्सप्तवार्षिकी । नवाष्टदशवर्षाणां मनुष्याणां तथा कलौ ॥ ४१ ॥

स्त्रिय इति ॥ ललितेषु पुरुषेषु स्पृहा यासां तास्तथोक्ताः ॥ २१ ॥

अभ्यर्थितापीति ॥ अभ्यर्थितापि—अभ्यर्थिता अपि । अत्र आर्षस्संधिः । देवापि यं न पश्यन्तीतिवत् । पणः कपर्दिकाशीतिः, पञ्चगुञ्जातुलितं स्वर्णं वा ॥ २२ ॥

समानपौरुषमिति ॥ समानपौरुषमित्यवरवर्णाश्शूद्रादयः विप्रान् स्वसमानतेजस्कान् मन्यन्त इत्यर्थः । समानपरुषम् इति पाठे सगर्वनिष्ठुरं च चेत इति ॥ २३, २४ ॥ कन्दमूलेति ॥ घातयिष्यन्ति—क्लेशयिष्यन्ति ॥२५॥

दुर्भिक्षमिति ॥ प्रमोदः—उल्लासः ॥ २६–३१ ॥ वेदादानमिति ॥ अकृतव्रताः—वेदव्रतरहिताः॥३२॥

वानप्रस्था इति ॥ वनवासिनः—वानप्रस्थाः ॥ ३३ ॥

अरक्षितार इति ॥ शुल्कव्याजेन—शुल्कमिति व्यपदिश्य शुल्कव्यतिरिक्तैर्दण्डैश्च ॥ ३४–४१ ॥

पलितोद्भवश्च भविता तथा द्वादशवार्षिकः। नातिजीवति वै कश्चित्कलौ वर्षाणि विंशतिम् ॥४२॥
अल्पप्रज्ञा वृथालिङ्गा दुष्टान्तःकारणाः कलौ। यतस्ततो विनङ्क्ष्यन्ति कालेनाल्पेन मानवाः ॥४३॥
यदायदा हि मैत्रेय हानिर्धर्मस्य लक्ष्यते। तदातदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥ ४४ ॥
यदायदा हि पाषण्डवृद्धिर्मैत्रेय लक्ष्यते। तदातदा कलेर्वृद्धिरनुमेया महात्मभिः ॥ ४५ ॥
यदायदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम्। तदातदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥ ४६ ॥
प्रारंभाश्चावसीदन्ति यदा धर्मभृतां नृणाम्। तदाऽनुमेयं प्राधान्यं कलेर्मैत्रेय पण्डितैः ॥ ४७ ॥
यदायदा न यज्ञानामीश्वरः पुरुषोत्तमः। इज्यते पुरुषैर्यज्ञैस्तदा ज्ञेयं कलेर्बलम् ॥ ४८ ॥
न प्रीतिर्वेदवादेषु पाषण्डेषु यदा रतिः। कलेर्वृद्धिस्तदा प्राज्ञैरनुमेया विचक्षणैः ॥ ४९ ॥
कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वस्रष्टारमीश्वरम्। नार्चयिष्यन्ति मैत्रेय पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५० ॥
किं देवैः किं द्विजैर्वेदैः किं शौचेनाम्बुजन्मना। इत्येवं विप्रवक्ष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥५१॥
स्वल्पाम्बुवृष्टिः पर्जन्यः सस्यं स्वल्पफलं तथा। फलं तथाऽल्पसारं च विप्र प्राप्ते कलौ युगे ॥५२॥
शाणीप्रायाणि वस्त्राणि शमीप्राया महीरुहाः। शूद्रप्रायास्तथा वर्णा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥५३॥
अणुप्रायाणि धान्यानि चाज्यप्रायं तथा पयः। भविष्यन्ति कलौ प्राप्ते ह्यौशीरं चानुलेपनम् ॥५४॥
श्वश्रूश्वशुरभूयिष्ठा गुरवश्च नृणां कलौ। स्यालाद्या हारिभार्याश्च सुहृदो मुनिसत्तम ॥ ५५ ॥
कस्य माता पिता कस्य यथा कर्मानुगः पुमान्। इति चोदाहरिष्यन्ति श्वशुरानुगता नराः ॥५६॥
वाङ्मनःकायजैर्दोषैरभिभूताः पुनःपुनः। नराः पापान्यनुदिनं करिष्यन्त्यल्पमेधसः ॥ ५७ ॥
निस्सत्यानामशौचानां निर्ह्रीकाणां तथा नृणाम्। यद्यद्दुःखाय तत्सर्वं कलिकाले भविष्यति ॥५८॥
निस्स्वाध्यायवषट्कारे स्वधास्वाहाविवर्जिते। तदा प्रविरलो धर्मः क्वचिल्लोके निवत्स्यति ॥ ५९ ॥
तत्राल्पेनैव यत्नेन पुण्यस्कन्धमनुत्तमम्। करोति यः कृतयुगे क्रियते तपसा हि सः ॥ ६० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पलितेति ॥ विंशतिं नातिजीवन्ति कलेरन्ते। त्रयोविंशतिमिति चतुर्थोक्तं जीवनमितः पूर्वम् ॥४२-५२॥

शाणीप्रायाणीति ॥ शाणश्शाणी वा शणविकारः। शाटीति पाठे ह्रस्वस्थूलम् ॥ ५३-५४ ॥

श्वश्रूश्वशुरेति ॥ हारिभार्याः—हारिण्यः हृद्या भार्याः। बहुव्रीहिर्वा हारिण्यो भार्या येषां ते, ते सुहृदः। भर्तॄणां जाराणां च रम्यभार्या हि सुहृदः ॥ ५५-५८ ॥

निस्स्वाध्यायेति ॥ क्वचित्—कीकटादौ ॥ ५९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र—कलौ। अल्पेनैव यत्नेन—हरिसंकीर्तनादिना। अनुत्तमं पुण्यस्कन्धं—पुण्यराशिं करोति पुरुषः। यः—पुण्यस्कन्धः क्रियते स कृतयुगे तपसा हि क्रियते ॥ ६० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठेंशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥